

מסורת הקריאה של יהודי תיטואן במקרא ובמשנה
פרקים בתורת ההגה*

0.1 פתח דבר

שאלת מסורתיה של העברית¹ של יהודי מרוקו נידונה במפעל מסורות הלשון של עדות ישראל בקיץ תשל"ז. במסגרת דיון זה התווה מו"ר פרופ' משה בראשר בפני הנהלת המפעל תכנית למחקר מסורות אלה ובה הציע להבחין במרוקו לפי שעה שש חטיבות גיאוגרפיות שונות הנבדלות במסורתן הלשונית.² מתוכן נבחרה מסורת תיטואן, העיר החשובה ביותר בצפון-מרוקו והסמוכה לספרד סמיכות של מקום וסמיכות של מסורת, לשמש נושא לעיון ראשון. המחקר שלפנינו בא לתאר פרק במסורתה של העברית שנהגה בתיטואן בקריאת המקרא והמשנה. בקריאת המקרא מְמַמְשִׁים בני תיטואן סימנים של ניקוד וטעמים המסורים בכ"ד ספרים מדורי דורות והמקודשים לכלל עדות-ישראל.³ בקריאת המשנה, שאין לה מערכת מסורה של ניקודים וטעמים כמו למקרא, מוסיפים הם את הנתונים החסרים עפ"י המסורת שהועברה בקהילה בע"פ מדור לדור. דרך מימוש זו של האותיות והתנועות, סימני הדגש וכו' המסורים בכתב במקרא (בנוסח הטברני) ודרך ניקודה של המשנה עפ"י המסורת שבע"פ הם נושאי מחקר זה.

המחקר מבוסס על קריאתם של ארבעה מסרנים יוצאי תיטואן בפרקים מייצגים מן המקרא והמשנה.⁴ אין בפרקים אלו כדי לתת תמונה מלאה על תורת הצורות של

- * מבקש אני להודות למו"ר פרופ' ש' מורג שקירב אותי לתחום של לימוד ומחקר מסורות הלשון, לד"ר קציעה כ"ץ שסייעתני בעצה טובה בראשית צעדיי במפעל מסורות הלשון של עדות ישראל, למר נסים ברבי [נ"ל] שעמל באיתור מסרנים מתיטואן ובהקלטתם ולמכון בן צבי שזיכני כמלגה לצורך התחלתו של מחקר זה. כן אני מודה למסרנים שהיה לי העונג לשבת במחיצתם וללמוד מתורתם ולבסוף הנני מודה למו"ר פרופ' מ' בראשר על הערותיו המאלפות למאמר.
- 1 על מסורות העברית בכלל ראה מורג, תימן, עמ' ד' יא-יג ועוד; Pronunciations עמ' 1124; כ"ץ, ג'רבה, עמ' יב-טו.
- 2 לפירוטן עיין בפרוטוקול של דיון זה מיום י"ט בתמוז תשל"ז (5.7.1977) שבארכיון המפעל.
- 3 עיין מורג, לל"ע, עמ' 21 ואילך.
- א3 היינו על החומר מל"ח המוקלט בסרטים המסומנים במפעל מסורות הלשון בסימונים לח/660, לח/667, לח/668, לח/669, לח/671, לח/672, לח/673 ועל חומר נוסף שלא הוקלט, ומן המקרא מק/201, מק/203, מק/204.

המשנה, אולם יש בהם כדי ללמד על עיקרי תורת ההגה ועל עניינים אחדים מתורת הצורות. הדיון הוא סינכרוני ביסודו, אולם לצרכים שונים הובאו לעתים גם השוואות למסורות אחרות שבכתבי-יד ושבע"פ. ממצאיו של מחקר זה מבוססים כאמור על פרקים נבחרים בלבד לפיכך אינם ממצים. אולם כבר ממצאים ראשונים אלו יש בהם כדי להציב נדבך נוסף בבניין מסורות הלשון העברית של עדות ישראל. כדגם למחקר מסורת שבע"פ עמדו לנגד עינינו המחקרים החלוציים של פרופ' מורג במסורות תימן ובגדאד ושל ק' כ"ץ במסורות ג'רבה וחלב. בפתח המחקר הוצב מבוא כללי ובו נתונים בסיסיים על תולדות קהילת תיטואן, על דרכי המסירה ועל המסרנים, על טיב המסורת שבקריאתם ועוד פרטים שיש בהם כדי לאשש את מהימנותה של המסורת. ראינו להאריך בעניינים אלו כדי להאיר את העומק ההיסטורי של מסורת תיטואן המגיע למעשה עד ספרד שלפני הגירוש וכדי לברר את התמורות שאירעו במסורת במהלך הדורות.

1.1 דרך המחקר

מחקר זה מבוסס כאמור על האזנה לקריאתם של ארבעה מסרנים מיוצאי תיטואן (סע' 02.4 ונספח). פרקים מהמקרא ומהמשנה הוקלטו מפיהם וחלקם נרשמו בתעתיק פוניטי כבסיס למחקר. אולם כל סוגייה נבדקה בהאזנה שיטתית ובמהלכה תועתקו הפרטים הרלוונטיים בלבד לסוגייה. מלבד ההאזנה להקלטות נערכו ראיונות רבים וממושכים עם המסרנים לברור עניינים שונים.

המחקר מציג מבוא כללי על מאפייניה של מסורת הקריאה של יהודי תיטואן ועל גלגוליה מקסטיליה לפני הגירוש ועד ימינו, לאחר התפוזרות הקהילה ועליית רוב מניינה ארצה. לצורך מבוא כללי זה נבדקו גם עניינים אחדים מתחום תורת הצורות, אולם עיקרו של המחקר בהצגת תיאור פוניטי של מערכת ההגאים במסורת העברית של תיטואן. נידונו בו בהרחבה תופעות מתחום ההגה בהשוואה אל המסורת הטברנית והמסורת הארצישראלית — ה"ספרדית" מכאן ולמסורת הבבלית מכאן. בסוגיות שונות אף הושו הממצאים אל המסורות הספרדיות שכבר נחקרו, בגדאד, ג'רבה וחלב.

התיאור מבוסס כאמור על האזנה, אולם בשתי סוגיות, במימוש התנועות ובמימוש המכפל בקריאתו של מסרן א', נסתייענו בממצאים של שתי עבודות סמינריוניות שנכתבו בחוג ללשון העברית, באוניברסיטה העברית בירושלים, בשנת תש"מ, בהדרכתו של ד"ר א' לאופר, ושבדקו את הנושאים הללו במכשיר הספקטרוגרף. תודתנו נתונה לד"ר לאופר ולתלמידותיו גב' מלכה גרינפלד וגב' אילנה קרת שהואילו לחקור סוגיות אלה ולהעמיד את הממצאים לרשותנו.

0.2 לתולדות היישוב היהודי בתיטואן

תיטואן⁴ היא עיר נמל עתיקת-יומין בצפון-מרוקו, שאך מצר גיברלטר מפריד בינה לבין ספרד. בשל קרבתה לספרד נראה שהיטיבה לשמש מפלט זמני או קבוע לחלק ממגורשי-ספרד. אולם ראשית היישוב היהודי בעיר לוטה בערפל⁵ והתיעוד בכתב על מציאותה של קהילה יהודית בתיטואן מתחיל רק מ-1530,⁶ שנה שבה הזמינה הקהילה את הרב חיים ביבאס ממגורשי ספרד שהגיעו תחילה לפאס,⁷ לשמש לה רב ודיין. לפי ד' קורקוס, עוד ב-1511 התירו השלטונות קליטת יהודים בתיטואן בעקבות הסיכויים הכלכליים החדשים שנשקפו ליישוב, ומאז הלכה הקהילה ונתפתחה עד שהגיעה לאוכלוסייה בת שמונת אלפים נפש.⁸ אולם בד בבד עם צמיחת היישוב היהודי פקדו אותו ועזועים חמורים. ב-1611 קנס מולאי אשיך את יהודי תיטואן בקנס כבד כל כך שנאלצו למכור גם תשמישי קדושה כדי לשלמו.⁹ ב-1646 הרס המושל הדילאיי את כל ביתי-הכנסת של תיטואן¹⁰ ושוב ב-1665 הותקפה העיר וביתי-הכנסת המפואר של משפחת ביבאס נשרף ונהרס עד היסוד.¹¹ פרעות אלו פגעו בנכסים החומריים וביסודי-הרוח של הקהילה. הפגיעה החמורה בתשמישי הקדושה ובמקדשי-המעט, המבטאת את ההתנכלות לערכי-הרוח היהודיים דכדכה את רוח הקהילה ודילדלתה; אולם לא שברה אותה ובחלוף הסערה קמה ושיקמה את הריסותיה כפעם בפעם. לפרקים הייתה לה אף תקופת רגיעה ממושכת כגון זו שלאחר חורבן ביתי-הכנסת "ביבאס". ושמא אין זו אלא שתיקה של המקורות, שהרי כרוניקה ממש לא נכתבה ברציפות על ידי יהודי תיטואן ומה שנכתב אגב אורחא נכתב. מכל מקום מחזוריות הדיכוי חזרה על עצמה

- 4 ברשימת יישובי היהודים שנערכה במפנאס (מרוקו) בשנת 1728 נכתב שם העיר כך: 'תיטואין', ראה הירשברג, ב' עמ' 279. נראה גם עפ"י עדויות המסרנים שהגיתיו המקורית של שם זה היתה תיטואן [ti'taw⁶]. מסרנים א' וג' אף פירשו שם זה על-סמך הלשון הכרבית (של תושבי איזור ריף שבצפון מרוקו) לאמר 'שים לב! הזירה!' על-שם הקריאה שהפנו שומריי-העיר אל חבריהם, החיילים המגינים, כשעה שהבחינו באויב מתקרב. מכל מקום כבר בחיבורים מהמאה הקודמת (פגון 'משפטים צדיקים' א' עמ' 5, ובסופי סימנים רבים כגון סוף סימן כו' לו) נוהג הכתיב 'טיטואן' ולעתים רחוקות תיטואן המשקפים את ההגייה הנוהגת בימינו [tɛt'wan]. על הוראה אחרת של השם הזה — תטואן = 'מְעִין' ראה באנציקלופדיה העברית כרך ל"ב טור 780.
- 5 הפרטים הרבים הנוגעים לתולדות יהודי תיטואן (ובנותיה) והפורוים ברחבי הספרות טרם גובשו למחקר שיטתי מקיף. להלן יסרטטו קיום אחדים שיש בהם לתת תמונה ראשונה הדרושה למחקרנו.
- 6 ראה הירשברג א' עמ' 314.
- 7 ראה מלכי רבנן דף לח' טור ב'; טולידאנו עמ' 89–90.
- 8 ראה קורקוס עמ' 1029.
- 9 ראה ר"ש אבן דנאן, דברי הימים, אצל טולידאנו עמ' 97.
- 10 שם עמ' 114.
- 11 מאורע זה הותיר רושם חמור בקהילה והוא נזכר בספרות היהודית שנחברה בתיטואן אף כעבור שנים רבות. ראה למשל בפסקי-הדין שנכתב בידי הרב יעקב בן מלכא ב-1766 'בני מערבי' א', סימן כד' דף כג' עמ' א'.

ב-1790, נכבדי הקהילה נשדרו וחלקם נרצחו בפקודת-הסולטן החדש מולאי זייד, בנקמה על סירוב הקהילה לתמוך בו במלחמתו ליטול את השלטון מידי אביו.¹² לא עברו שנים מרובות וגזירה חדשה נפלה על ראש הקהילה: להסתופף מכאן ואילך (משנת 1807) בין כותלי הגטו, ה"יודרייה". מעשי מולאי זייד היו סימן לבנו שאף הוא לא חסך שבטו מיהודי תיטואן ושדר אותם ללא רחמים. התקפות אלה היו מכוונות ישירות נגד הקהילה היהודית, אך יש שהיישוב סבל בעטייה של מלחמה בין-מדינית כגון בימי המלחמה בין ספרד למרוקו¹³ בשנת 1860. אולם על אף הזעזועים החמורים שנתרגשו על היישוב מפקידה לפקידה ועל אף הנטל המתמיד של המסים לא נעקר היישוב היהודי מתיטואן וגם בשנות השפל הקשות ביותר מנתה הקהילה כשלושת אלפים נפש למזער.¹⁴ ואין צריך לומר שקיימה חיים יהודיים מלאים.¹⁵

לא נתכוונו לתת כאן סקירה היסטורית מקפת אלא לסרטט קווים לדמותו של היישוב היהודי בגולה זו, אשר מצד אחד היה רצוף, ומצד שני – רצוף וארעי, ואין פלא אפוא שעם קום מדינת-ישראל עלו יהודי תיטואן רובם ככולם ארצה.

02.1 על חיי הרוח בתיטואן

תיטואן עיר של תורה הייתה לאורך כל שנות קיום הקהילה היהודית בה. תלמידי חכמים מובהקים עמדו מתוכה להנהיג את הקהילה ולשמש בקודש גם בקהילות אחרות חוצה לה. הרב י' בן נאיים מונה בספרו 'מלכי רבנן' למעלה ממאה תלמידי-חכמים ידועים-שם מתיטואן ששימשו בין השנים 1530–1930 ברכנות או בדינות, שחיברו חיבורים בהלכה או בדרוש, בפרשנות התורה או בפלפולי תלמוד, בפיוט או בקבלה, או שזכרם שרד בחתימות על פסקי-דין וחוות-דעת הלכתיות. ואין צריך לומר שאין מספר זה כולל שמותיהם של חכמים שלא חיברו חיבור כלשהו או שחיבוריהם אבדו. הרב יעקב הלוי מחבר 'בית יעקב' (שו"ת בכ"י) מהמאה ה"ט"; הרב מנחם עטייאה, מחבר הדרושים ב'נר מערבי' חלק ג', והמקובל ר' יעקב מאראג'י מחבר הפירוש על האדרות שהוזהר מהמאה ה"ז; הדיין הגדול הרב יעקב בן מלכא, שפסקי-הדין שלו ושל אחרים נערכו בידי הרב יעקב כלפון ב'נר מערבי' א', והחכם הפורה הרב יוסף אדהאן בעל סדרת החיבורים 'יוסף תן', 'ויאמר יוסף', 'הוד יוסף' 'אוצרות יוסף' ו'שופריה דיוסף' מהמאה הי"ח; המנהיג הנערץ בן המאה הי"ח והי"ט הרב יצחק בן וואליד בעל 'ויאמר יצחק' (וחיבורים אחרים שטרם ראו אור), והרב רפאל חיים משה (ר"ת רח"ם, רמוז בשם חלק

12 טולידאנו עמ' 168–169.

13 קורקוס טור 1030.

14 ראה שם

15 על חיי הרוח בתיטואן בסעיף הבא.

מחיבוריו) בן נאיים בן המאות הי"ט והכ' מחבר 'פטר רחם', 'רחמים פשוטים' ועוד, הם רק דוגמאות אחדות של מנהיגים בעלי שיעור-קומה ושאר-רוח שעמדו לה לתיטואן ברציפות בכל הדורות. זכותם של מנהיגים רוחניים אלו היא שעמדה לתיטואן להיות עיר של תורה וחכמה ושל דבקות במסורת-אבותיהם, שכן לימוד-התורה לא היה נחלתם של רבנים ויחידים-סגולה בלבד, גם הציבור הרחב, ואין צריך לומר תינוקות של בית-רבן, עסקו בלימוד-תורה, ברוב או במעט, בבתי-כנסיות או בבתי-מדרשות שנועדו לכך. עדויות על כך פזורות ברחבי-הספרות, ודרך משל נזכיר את ר' יצחק בן וואליד שתואר כאיש אשר "תורתו אומנתו ... ולומד תורה כתורת הלומדים ובעלי-תורה... אליו יאספו כל חרד כת הלומדים"¹⁶. גם ריבויים היחסי של בתי-הכנסת והישיבות שהיו בתיטואן יש בו להעיד על כך. בראשית המאה הי"ח היו בה שבעה בתי-כנסיות¹⁶ ולפי עדותו של מבקר ברבע השני של המאה הכ' היו בה נוסף על בתי-הכנסת גם שלוש ישיבות ובתי-ספר אחדים לנערים, הנותנים לתלמידיהם חינוך יהודי בלבד,¹⁷ אמנם כבר ב-1862 נוסד בתיטואן בית-ספר של אליאנס (כ"ח) אולם התלמידים קיבלו בו חינוך חלקי בלבד ואילו את חינוכם הדתי קיבלו במסגרות המקובלות.¹⁸ מכל מקום בית-הספר הזה לא איים על חינוכם היהודי של תלמידיו ורק כך אפשר להבין את הסכמתו של הרב יצחק בן וואליד לפתיחתו של בית-ספר כזה בתיטואן. בדור האחרון, בשנות החמישים למאה הזאת, לפני העלייה ההמונית מתיטואן ארצה, היו שם חמש ישיבות וששה-עשר בתי-כנסת¹⁹ ביניהם ישיבת "בן וואליד" מיסודו של הרב יצחק בן וואליד הנ"ל, ישיבת הלויים, ע"ש משפחת לויים שייסדו אותה, ישיבת "מקור חיים" וישיבת "יגדיל תורה" המשמשת עד היום כבית-כנסת ובית-הכנסת "תפלה דה מלכא"²⁰ מיסודו של הרב יעקב בן מלכא הנ"ל. בתי-כנסת אלו גם שימשו בתי-מדרש לרבים. מפי המסרנים למדתי שהיו פשוטי-עם בתיטואן שלא עשו תורתם אומנותם ובכל זאת לא פסקה גירסא מפייהם בשעה שעסקו באומנותם הרגילה. תמונה מצויה היתה לראות תנווני יהודי גורס משניות בהפסקות שבין ביקורי הלכות. יתר על כן תיטואן היתה אחד המקומות הכוודים במרוקו שבהם גם האשה זכתה לא רק לחינוך כי גם להשכלה יהודית מסורתית במידה שאפשרה

16 ראה נר מערבי א' סימן נ"ז עמ' נ"ו טור ב', ואעפ"י ששם בהמשך הדברים נשמעת טרוניה על כך ש"נתמעטו לומדי התורה ... שבזמננו בעה"ר כמעט נשתכחה" עולה בכיור שהדברים אמורים כלומדי תורה שתורתם אומנותם ושאין להם עיסוק אחר וזלחה. מכל מקום כלל העדויות מצטרפות לתמונה שציירנו.

17 ראה הירשברג ב', עמ' 364 הערה 75; וקורקוס עמ' 1209.

18 ראה בן-ציון (מחניים), עמ' סא.

19 ראה שרפשטיין, כרך ה' עמ' 115.

20 מסורת הייתה כידי יהודי תיטואן משם הרב והדיין יהודה ליאון כלפון שפעל בתיטואן בראשית מאה זו שאין להוסיף על אותם ששה-עשר בתי-כנסת אף אין לגרוע מהם.

21 תפילה כאן משמשת בהוראה של בית תפילה

לה לקרוא בספר בעברית או בלאדינו.²¹ נמצינו למדים הן מן התעודות שבכתב הן מהמסורת שבע"פ, שחיי הרוח בתיטואן נסכו ברציפות מ-1530 — ושמא משנת הגירוש ממש, 1492, ואולי לפני כן, — סביב מסורת ישראל ולימוד התורה.

02.2 על דבקות יהודי תיטואן במסורת אבותיהם

יהודי תיטואן קנאים היו למסורת אבותיהם ולא שינו ממנה כמלוא הנימה.²² אחד התיירים שביקרו בתיטואן ב-1928 עמד על כך ש"קהילה זו ממשיכה את אופני חייה הקדומים ללא קורטוב של שינוי או חליפין, ויצאו לה מוניטין בכל ערי הסביבה של בית אוצר לסגולות הטהורות והמזהירות ביותר של התרבות היהודית".²³ אין תמה, שהרי המנהיגים הרוחניים צמחו לקהילה מתוכה לכל אורך קיומה.²⁴ גם לחכמי ימינו התיטואנים מודעת תכונה זו. הרב י' גרסון (מסרן ג') מעיד ש"מלמד אשכנזי לא בא בתיטואן ותלמידי תיטואן למדו רק בשיבות תיטואן או שמסורתן פשל תיטואן". יתר על כן, גם חכמים מקהילות ספרדיות אחרות שבאו לתיטואן, כגון ר' מסעוד אדהאן ובנו ר' שלמה אדהאן מחבר 'בנאות דשא' (אמסטרדם תצ"ה) מאיזור תאפילאלת (דרום מזרח מרוקו) שבאו לתיטואן והתיישבו בה,²⁵ לא זו בלבד שלא שינו דבר במסורתה של תיטואן אלא אף נטמעו בה בנקל.²⁶ גם קשריה ההדוקים של תיטואן עם קהילות פאס ומקנאס (דבר העולה מהעדויות הרבות על שיתוף הפעולה הפורה בענייני הלכה בין קהילות אלה),²⁸ נעשו למעשה עם קהילות מגורשי קסטיליה שבערים אלו, שהם עצמם ינקו מאותה מסורת שממנה ינקה גם תיטואן²⁹ ואין צריך לומר שקשריה של תיטואן עם

21 כגון 'מעם לועז' לרב כולי (ראה זעפרני עמ' 135).

22 ראה קורקוס, טור 1030.

23 ראה בן ציון (מחניים), עמ' ס'.

24 עפ"י הנתונים ההיסטוריים המשוקעים בחיבוריהם של יהודי תיטואן אפשר לתאר את שרשרת המנהיגים הללו בכל דור ודור כמעט מאז 1530 עד ימינו.

25 ראה טולידאנו עמ' 162, בן נאים בערכו וש' בראשר עמ' 17.

26 ראה קורקוס, שם.

27 על הדבקות במסורת ובמנהגים עוד בספרד שלפני הגירוש ראה עדותו של ר' יהודה בן שמואל בן עבאס מספרד, מחבר 'איי נתיב' (בשנת 1250) המובאת אצל זעפרני עמ' 125, ועדותו של ר' חסדאי בר' שלמה (מאה י"ד), באחת מתשובות הריב"ש, שבעוכרו 'דרך פרגה ראה שם המנהג ההוא ואמר לבטלו ולא קבלו ממנו ואמרו לו שאף אם הוא גדול בחכמה הם סבורים שהקדומים שהנהיגו שם המנהג ההוא היו גדולים ממנו". ראה מוריס, כרך ב, עמ' 141.

28 ראה למשל, בן נאים דף לח 2, עב 2, עו 2, פד 1, צו 1 ועוד; נר מערבי א' דף לו, 1, מד 3, סימן ק"ו ועוד; וטולידאנו עמ' 186.

29 מבחינה זאת מעניין יהא להשוות את מסורות הלשון של קהילות אלה ולבחון באיזו מידה נשתמרה המסורת המקורית מספרד שלפני הגירוש בשווה בכל אחת מקהילות אלה ובאיזו מידה נתרופפה (אם אירעה לה כזאת) או הושפעה ממקורות חיצוניים. לע"ע הדיון מצטמצם במסורת תיטואן בלבד.

בנותיה מלילייה, גיברלטר ועוד, קהילות שבני תיטואן עצמם הקימו,³⁰ לא היא בהם כדי לשנות את מסורתה היא.

חזקה, אפוא, שגם מסורת הלשון שבפי יהודי תיטואן כיום יונקת במישרין ממקורותיה הקדמונים ושהיא משקפת במידה רבה את מסורת הלשון שנהגה בספרד שלפני הגירוש. כל המסרנים מתיטואן תמימי דעים שבקריאת המקרא אין המקפיד כמותם על קלה כחמורה, בהבחנה מדוקדקת בין הטעמת מלעיל ומלרע, בין דגש ורפה וכיו"ב, אף הקפידו להחזיר קורא בתורה ששגה בקריאתו ותיקונוהו ובשאלות מסוימות של קריאה אף נשאו ונתנו על טיב המסורת המקורית יותר. לביורון של שאלות מסורה פנו ל'מנחת שי' לש"י מנורצי, ובעניינים אחרים קיימו בידם מסורת עתיקה שאין 'מנחת שי' יודעת אותה, כגון קריאת אֶלְדָּעָה (בר' כה, ד) בחטף-קמץ בד [Zeld'o'saj]. על מסורת קריאת המשנה עיין לקמן.

02.3 לדרכי המסירה בתיטואן

שיטת הלימוד בקהילה משקפת את הדרך שבה מועברת המסורת מדור לדור ומידת הדיוק שבה היא מועברת. עניין לנו, אפוא, לברר את שיטת הלימוד שנהגה בתיטואן מראשית לימודם של דרדקי³¹ ועד שנשלם חינוכו המסורתי הפורמלי של הנער. התיאור הבא מבוסס על עדויות המסרנים.³²

כהגיע הילד לגיל שלוש שנים לערך הביאו אביו ל"נוגה",³³ כינויו של ה"תלמוד-תורה" בפי הילדים. ה"נוגה", כיתר מוסדות-החינוך היו באחריותה ובפיקוחה של הקהילה.³⁴ כאן יעשה הילד חודשים ארוכים בלימוד הקריאה על-פי

30 ראה קורקוס.

31 על חשיבות לימוד מלאכת הוראת הקריאה לתינוקות של בית רבן לצורכי מחקר מסורות הלשון ראה מורג, לל"ע עמ' 22.

32 לשם השוואה מעניין לקרוא את עדותו של הכומר לנסלו אדיסון מן המאה ה"י ששירת בצבא האנגלי בטנג'יר, הסמוכה לתיטואן, על דרכי החינוך אצל היהודים. תעודה זו מתוך ספרו של אדיסון, שהופיע לראשונה ב-1675 נתרגמה לעברית בידי הרב ש' אסף בחיבורו 'מקורות לתולדות החינוך בישראל' כרך ג' עמ' 80- וההובאה במאמרו של ש' בראשר בעמ' 14-17. דבריו שנתייחסו לטנג'יר יפים גם לתיטואן שכן ערים אלה סמוכות הן במקום ובמסורת מקדמת-דנא, ופרטים שנהגו בדור האחרון בתיטואן מתאימים להפליא לתיאורו של אדיסון. ולשם השוואה עם דרכי החינוך בספרד בכלל בפירוט ולפי גיל התלמיד, ייין בדברי ר' יהודה בר' שמואל בן עבאס שהובאו אצל אסף כרך ב', תעודה כו' עמ' כט. אף מכאן אפשר ללמוד על שמרנותם של יהודי תיטואן בכלל יהודי ספרד.

33 כמבטא המבוזרים סונוג s'noga שהוא, ככל הנראה, קיצור מן sinaguoga [=בית]כנסת בית-תלמודם של תינוקות נקרא כך על שום שבמשך דורות רבים בתולדות החינוך בישראל שימש בית הכנסת כחדר-לימודים. השוה הכינוי שול (=Schule=בית ספר) לבית-הכנסת באשכנז ואמירתו של רשב"ש במאה ה"ו "מעולם היו מלמד-תינוקות מלמדים אותם בביהכ"נ" (שו"ת רשב"ש סי' קצ"ב). ראה מ' ברויאר, עמ' 681. והשוה את המונח אש נוגה שבזוהר, גרבל עמ' 668 והע' 123 והכיבולוגרפיה שם.

34 עפ"י אדיסון, את הקריאה למד הילד בבית הוריו והחל ללכת לביה"ס רק בגיל חמש שנים ראה ש' בראשר עמ' 16-17. השוה וזעפרני עמ' 128. אך ראה דברי ר' יהודה בן עבאס ב"אייר נתיב", אסף כרך

מסורת הדיוק שהיתה מקובלת בתיטואן. שיטת הוראת הקריאה שהייתה נפוצה בתיטואן דומה לזו שנהגה גם באזורים אחרים במרוקו ובעדות ישראל אחרות, היא זו הנקראת "תהגיי" (=אייות).³⁵ שיטה זו היא מעין דרך ביניים המשלבת את השיטה הסינטטית עם השיטה הגלובלית הנוהגות בימינו. בשיטה זו שראוי לכנותה "פרוגרסיבית" התבונן הילד כתיבה שלמה מנוקדת שכתב המורה על הלוח. ובעקבות קריאתו של המורה קרא הילד בשם האות הראשונה והתנועה שלאחריה (שמעליה או שמתחתיה) וצירף אותן להברה אחת. לאחר קריאת ההברה הראשונה קרא בשם האות הבאה ובשם התנועה שאחריה (כולל תנועת "אפס", היינו השוא הנח) וצירף אותן להברה וחזר וצירף את כל האותיות והתנועות שנקב בשמן עד כה למבע אחד (בין שהוא כולל רק הברה סגורה אחת ובין שהוא כולל שתי הברות) וכך הוסיף והלך עד שסיים את איותה המלא של התיבה. דרך משל, אם התיבה שלפני התלמיד היתה אַבְרָהָם הקריאה נעשתה בדרך זו: אֶל־ף פתח — אַּ — בי"ת שו"א — אַבְרָהָם רי"ש קמ"ץ — בְּ — אַבְרָהָם ה"א קמץ — הָ — אַבְרָהָם ומי"ם — אַבְרָהָם הַאִיּוֹת נעשה בלחץ קצבי מסוים אך שאינו קשור בטעמי־המקרא. ראשיתו של הלימוד אפוא הוא בקריאת התיבה הבודדת בדרך פירוקה להגאיה והרכבתה, אך נראה שב"נוגות" אחדות בתיטואן נהגה שיטה שהקדימה את לימודן של כל האותיות והתנועות לפני קריאת מלים שלמות.³⁶ משנתבסס שלב קריאת התיבה הבודדת שארך כשנה החל הרב ללמד את הילדים הרכים פסוקים שלמים מן התורה, בחיתוך מדויק ובהקפדה על כל תג ותג בהגייה: על דגש ורפה, על הטעמת מלעיל ומלרע, על הבחנה בין שין ימנית לשין שמאלית³⁷ וכדומה.

בשלב ג' למד הילד את הטעמים בשמותיהם ובניגונם. שלב זה נתכנה בתיטואן שלב של "טעמים chiquito" (=טעמים קטנים), ובשלב ד' למד לשלב בין הפסוקים לטעמים, שלב זה נקרא שלב ה"טעמים grande" (=טעמים גדולים). שלב ה' בחינוכו של הילד (בגיל ארבע וחצי — חמש שנים) היה לימוד פרק שלם מפרשת השבוע מדי שבוע.³⁸ את הפרקים הללו תרגם המלמד לתינוקות של בית-רבין ללאדינו, תרגום מסורתי מילולי מדויק, הן מתוך ידיעותיו שבע"פ הן מתוך התרגום

כ' תעודה כו. על אחריות הקהילה לחינוך כבר בספרד, ראה דברי ר' מאיר הלוי אבולעפיה (מאה י"ג) ודברי ר' בחיי בר' אשר המובאים אצל שרפשטיין עמ' 40 ומתקנות וואלאדוליד (1432) אצל מוריס, כרך 2 עמ' 126. כן ראה דברי ר' מנחם המאירי, אברבנאל, ר' יהודה בן שמואל בן עכאס ביאיר נתיב' והתשב"ץ המובאים אצל מוריס עמ' 118-124 בכרך ב' 2.
 35 ראה שרפשטיין על שיטת הלימוד בחדר בצפון אפריקה, עמ' 7-256 ובפרס ב"מדרש", עמ' 264, במרוקו, ראה זעפרני עמ' 129-130; בתימן ראה מורג לל"ע עמ' 23.
 36 השווה אדיסון, ש' בראש עמ' 16; מורג לל"ע עמ' 26.
 37 וראה הלן "הסימנים המנומטוכניים", סע' 1.02.3.
 38 בתיטואן לא נהגו ללמד את חומש "ויקרא" למתחילים כפי שנהגו בקהילות ישראל אחרות על-סמך דברי ויקרא-דב' ז' א': "מתחילין לחינוקות בתורת-כהנים".

שהיה בתיטואן בכתב. מכל מקום התלמידים למדוהו מתוך שמיעה ולא מתוך קריאה.³⁹

בן כשש שנים החל הילד ללמוד את הפרשה של כל שבוע במלואה, בטעמים ובתרגום ללדינו, מקרא ותרגום מקרא ותרגום. גם תרגום זה נקרא בקצב ובלחן המתאימים לטעמי-הפסוק.

בגיל שבע-שמונה שנים למד הילד גם את ההפטרות וקטעי המשנה שב'חוק לישראל'. נמצאו ילדים בתיטואן שבגיל שמונה שנים עלו למפטיר וקראו את ההפטרה לטעמיה ולדקדוקיה.

מכאן ואילך יקרא התלמיד ב"תלמוד-תורה" את פרשת-השבוע שנים מקרא ואחד תרגום (אונקלוס), מדי יום שישי. את אונקלוס קראו ארמית בלבד ולא הסבירוהו או תירגמוהו ללאדינו. בגיל עשר שנים לערך עבר התלמיד ל"סטודיו", כלומר לישיבה, וכאן החל לשנות פרק במשנה,⁴⁰ ותחילה ממסכת ברכות. גם את המשנה קראו בלחן מיוחד לה. כל משנה נקראה ונשנתה עד שהייתה שגורה על-פי התלמידים ויש אף שידעוה בע"פ מרוב שינון. לפי הכלל "גרסא קודמת לסברא" דקדקו קודם לדעת את הגרסא על בוריה, ורק לאחר מכן למדו את תרגומה המילולי בלאדינו. השלב השלישי היה פירוש המשנה שנעשה ב"תַּחְתֵּיהָ" (ניב של הלאדינו שמלים ערביות משולבות בו). כדי לחזק את הבקיאות במסכת מסויימת למדו אותה שוב ושוב במחזורי לימוד שונים. את המסכת למדו ברציפות וללא דילוגים. בדרך-כלל למדו את המסכתות ברכות, קידושין, שבת וביצה, ואילו מסכתות אחרות קראו במועדיהן במשך השנה אך לא למדו אותן.

כדרך לימודם במשנה כך לימודם בתלמוד: משהחלו בו, בדרך-כלל ממסכת ברכות מן התלמוד הבבלי, בגיל שתים-עשרה או שלוש עשרה בהתאם ליכולת התלמידים, הקפידו קודם על גרסא מדויקת ורק אחר-כך תרגמוהו ופירושוהו. מועד הפרישה ממסגרות הלימוד הפורמליות תלוי היה בסגולותיו של התלמיד וברצונו להתמיד בלימודיו.

הלימוד שרכש התלמיד בפרק הזמן שבין שמונה לחמש-עשרה שנה עיקרו בחינוך פונקציונלי שהכשירו להשתתף בחיי בית-הכנסת. מלבד חמשה חומשי תורה הוא למד גם את ההפטרות של שבת, ארבע המגילות רות, אסתר שה"ש ואיכה (את קהלת לא לימדו), את ההפטרות של פסח ותרגום נוסחן העברי ללדינו, חוץ מהפטרות שמיני של פסח "עוד היום" שתרגמו ללדינו את נוסחה הארמי (מת"י), את ההפטרות של סוכות ושל יתר המועדים, את המשניות שנהגו לקרוא במועדי השנה, ראש-השנה, יומא וכו', את פרקי-אבות שאמרו בשבתות בין פסח לעצרת ואת ההגדה של פסח, הכל בתרגום מילולי מסורתי ללאדינו (עם פירוש בחכתייה). חינוך

39 בד בבד עם לימוד פרשת-השבוע למד הילד גם קטעי-תפילה וברכות, אך לנו עניין כמה שנוגע למסורת הקריאה במקרא ובמשנה בלבד.

40 השווה אדיסון, אצל ש' בראשר, עמ' 17

בסיסי זה גם הקנה לתלמידים יכולת להשתתף בדרשות ובשיעורים שניתנו בבתי-הכנסת ובבתי-המדרש לציבור הרחב מדי יום ביומו ומדי שבת בשבתו. תלמידים בעלי-יכולת המשיכו לחבוש את ספסלי בית-המדרש עד גיל שמונה-עשרה ומעלה, והטובים שבהם הוכשרו להעביר את המסורת לדור הבא. החינוך והדאגה להעביר את המסורת בדיוקנות מדור לדור מאפשרים לנו להניח שהמסורת שהגיעה לדורנו משקפת במידה רבה את מסורת הקריאה הקדומה (על השינויים שחלו במהלך הדורות במסורת הקדומה ידובר בהמשך).

0.2.3.1 הסימנים המנומוטכניים

לכד מכלי השינון שסייע בידי הנערים לזכור את תלמודם הרבו בתיטואן לנקוט סימנים מנימוטכניים. להלן נביא דוגמות אחדות מסימנים אלו:

א) לצורך ההבחנה הפונימית שבין ש ימנית לש שמאלית ולשם ההקפדה המתבקשת מכך על ההבדל הפוניטי שביניהן נתנו בידי התלמידים פסוק מהמקרא כסימן לשני העניינים הללו כאחת: "שם שם לו חק ומשפט ושם נסהו" (שמ' טו, כה). פסוק זה, שנמצא מתאים להדגים את בעיית ההבחנה בהגייה בין ש (ימנית) לש (שמאלית) ואת הזיקה בין ההגייה למשמעות, כאשר מזדמנים בו בדיבור אחד זוג-נוגדות (שם/שם), פעמיים הפונימה ש /š/, פעם הפונימה ש /s/ (=סמ"ך /s/ נסהו) היינו ריבוי של עצורים שורקים, הוצא מהקשרו הטבעי במקרא ופורש בהתאם לצרכים הדיקטיים כך: ההפרש שבהגייה ובהוראה שבין "שם" (בש ימנית, הראשונה) ל"שם" (השנייה, בש שמאלית) הוא "לו", לקורא, "חק ומשפט", כלומר חובה עליו להקפיד בהם כדי שלא ישבש את הוראותיהם, "ושם נסהו", היינו בסוגייה זו ואם תרצה בפסוק זה גופו, מנסה המורה ובוחן את תלמידו. התלמידים גרסו אפוא את שיניהם באימוני הגייה. של ש וש בפסוק זה והוא עמד להם למזכרת ולאות בכל מקום שנזדמנו שין ושין.

על הערנות המיוחדת שנהגה בתיטואן בהבחנה בפונולוגית שבין ש לש אפשה ללמוד מהערתו של מסרן א' אגב קריאתו במשנה שבת טז, ח על התיבה "כָּבֵשׁ" שם, "שפירושה 'דרגה'" ובהבלטת ימניתה של הש.⁴⁰ וזאת כדי להבחינה מנוגדתה "כבש" בש שמאלית.⁴¹

ב) הבחנה נהגה בתיטואן במימוש השוא לפני י: כשהי' מנוקדת בחירק מימוש השווא שלפניה [e] ואילו כשהי' מנוקדת בשאר התנועות מימוש השוא שלפניה הוא [i]. לשם זכירת הבחנה זו נתנו סימן בדמות של פסוק: "ויעמידה ליעקב לחק לישראל ברית עולם" (תה' קה, י) בפסוק זה נקרות שתי האפשרויות של כלל זה:

40 האזן שם בהקלטה. ראה סעיף 3א.

41 וראה עוד להלן ההערות לסעי' 1.1.2, 1.3.1, 1.4.2.

התיבה לְיִשְׂרָאֵל שבה ה'י' חרוקה מימוש השוא שלפניה - lejisra'el [e], ואילו כתיבה לְיַעֲקֹב שבה ה'י' אינה בחירק השוא שלפני ה'י' ממומש [i] lijaʔa'koβ. היקרות שני המימושים בפסוק אחד והתיבה "להק"⁴¹ הרומזת שהבחנה זו היא חוק שיש להקפיד על שמירתו היא שהכשירה את הכתיב לסמל את הקושי ופותרונו. וכל אימת שנסתפק הקורא בהגיית השוא שלפני ה'י' שימש לו כתוב זה דגם לפתרון הבעיה.

ג) גם המבוגרים נקטו בידם מנימונות להקל על זכירת ההלכה או המנהג. דרך משל לשם זכירת המסכתות שנהגו לאומרן ב"תיקון כרת" ערב ראש-חדש אלול, קבעו את הסימן פְּחִי"ם (שבהוראתו הסמלית היא היפוכו של "כרת") והם ראשי התיבות של המסכתות: כריתות, חולין, יומא, ידים, מקוואות.

ד) דרך דידקטית זו של שימוש בסימנים מנימוטכניים אינה המצאה של יהודי תיטואן. הם למדוה מחכמי-המסורה שסימניהם במסורה הגדולה והקטנה ידועים היו היטב בתיטואן, ואין צריך לומר שהם יכלו ללומדה אף ממקורות קדומים יותר, אלא הרחיבו את השיטה גם על עניינים אחרים של מסורת, והעבירו את הסימנים שהם חידשו מדור לדור.⁴²

אלה הן דוגמות אחדות בלבד מתוך מערכת הסימנים שהילכה בע"פ בתיטואן. לענייננו, חשובה בעיקר העובדה שגם בתחום מסורת הלשון נהגו סימנים מנימוטכניים כאלו, שכן זוהי עדות ברורה על הדקדוקים הלשוניים שנהגו המלמדים בהעברת מסורת הקריאה לתלמידיהם.

02.4 המסרנים

תיאור מסורת הלשון של יהודי תיטואן מבוסס על ארבעה מסרנים⁴² ילידי תיטואן ובעלי שושלת יוחסין תיטואנית מובהקת. על מסורת הקריאה במקרא שמרו כולם

41 מיותר לציין שבשני הפסוקים (לשתי המנימונות השונות) מופיעה התיבה חק
42 יש אשר זוכרים בתיטואן אף את שמו של מי שהנהיג סימן זה או זה. על הדיין הרב שמואל ברגילון, שפעל בראשית המאה הי"ט, מספרים ש"היה עושה סימן בכל דבר ודבר", כגון הסימן רומח באסמכתא ויקח רומח בידו (במד' כה ז) שעשאו ראשי תיבות לשלושת התנאים ההכרחיים מבחינה הלכתית כדי להכשיר לכתחילה שופר שניקב וסתמו (ראה שולחן-ערוך, אורח חיים סימן תקפ"ו סעיף ז'): ר = רובו, אם נשתייר רובו שלשופר (מפיו ואילך) שלם, כלומר אם הנקב הסתום נמצא במחצית החיצונה שלשופר; מ = מינו, אם הסתימה נעשתה בחומר שהוא ממין השופר ולא מחומר זר; ח = חזר אם חזר קולו שלשופר להיות מה שהיה לפני שניקב. התיבה רומח מרמזת לחיבות רובו, מינו חזר שהם עצמם סמלים לשלושת התנאים הנ"ל.

42 את מסרן ד' הבאנו כנספח בסוף המאמר משום שמסורת ל"ח שבפיו אינה מקורית אלא "מתקנת": עיין בנספח.

שמירה מעולה, אולם מסורת הקריאה במשנה שבפי כל אחד מהם אינה אחידה, והיא עשויה דירוגין: מהם שלא שינו מגרסא דינקותא שלהם כמלוא הנימה ומהם ששינו בעקבות הנטייה אחרי ה"דקדוק". מחקר זה מבוסס בענייני לשון-המקרא על ארבעת המסרנים, אך בענייני מסורת הקריאה במשנה הריהו מבוסס בעיקר על מסרן א' ושאר המסרנים משמשים לו תנאים מסייעים במקומות שהוכח שמסורתם יש לה חזקת עד נאמן.

02.4.1 מסרן א': ר' יצחק ביבאס

הרב יצחק ביבאס נולד בתיטואן בראשית מאה זו וכמעט לא יצא מתוכה עד עלותו ארצה בהיותו בגיל שבין שיבה לגבורות. הוא מתייחס לאחד מענפיה של משפחת ביבאס הידועה לתהילה, שהוציאה מתוכה רבנים ודיינים ושאר משמשים בקודש במשך כל שנות קיומה של קהילת תיטואן. גם בימינו ממש משמש בתיטואן הרב אברהם ביבאס כרב ראשי של הקהילה שם. אבי השושלת הוא הרב חיים ביבאס (הראשון), מגולי ספרד שהגיעו לפאס, שהוזמן ע"י קהילת תיטואן ב-1530 לשמש לה רב ודיין.⁴³ רב זה וצאצאיו שימשו ברבנות דור אחרי דור⁴⁴ בזכות עצמם, ומן הסתם גם זכות אבותם סייעתם. ואף אותם שלא זכו לשמש ברבנות או בדיינות נהנו מאותו תנאי שהתנה הר' ביבאס עם הקהילה, שיעניקו לו ולזרעו אחריו זכות בלעדית על השחיטה בעיר, תנאי שבלעדיו לא היה מוכן לשמש להם לראש.⁴⁵ תנאי זה, הידוע בתיטואן בכינוי "שורה דה (=של) ביבאס", נתקיים עד ימינו. המסרן דנן, ר' יצחק, היה אף הוא שוחט בזכות תנאי זה, לכן נראה ששושלת היוחסין שלו מגעת באופן ישיר עד ר' חיים הראשון. בשנת 1935 נתמנה הרב ביבאס חבר בית-הדין הרבני הגדול⁴⁶ של תיטואן⁴⁷ ומשנה לראב"ד הרב יהודה ליאון כלפון, מחבר ההקדמות לערו מערבי ול'משפטים צדיקים' (ונכדו של הרב יעקב כלפון, עורך פסקי-הדין שבחבורים אלו).

הרב יצחק ביבאס הרביץ תורה ב'שיבת הלויים' ושימש ש"ץ בבית-הכנסת ע"ש ר' משה קרודו ז"ל.⁴⁸ הוא עצמו למד בצעירותו מפיהם של ר' שמעון בן-תולילה, ר' יעקב בן-תולילה (אחרון ראשי בית הדין לשלום בתיטואן) ור' יצחק ברג'ילון. בשלבים מתקדמים למד מפי הדיינים ר' שמואל ישראל ור' יונה נהון כולם צאצאים למשפחות בעלות ייחוס תיטואני מובהק.

43 ראה לעיל לתולדות היישוב היהודי בתיטואן, סעי' 02.

44 ראה מלכי רבנן דף לח טורים ב - ד.

45 שם טור ג'

46 בתיטואן כינוי הרשמי היה Alto Tribunal Rabinico. בערכאה נמוכה לזה היה ביה"ד לשלום שנתכנה Tribunal de Paz.

47 בארכיון המפעל מצוי תצלום כתב-המינוי הרשמי.

48 ראה גם תצלום מסמך "ס"ת זאבארו" שבארכיון המפעל.

הרב ביבאס מעיד על עצמו שלא למד "דקדוק" אף כי החזיק בספרייתו את 'ספר מכלול' לרד"ק. ואמנם קריאתו בלשון-חכמים מגלה מסורת מקורית יותר משל המסרנים האחרים. הגייתו של הרב ביבאס רופפת כלשהו בשל גילו המופלג, אך היא ברורה דייה.

02.4.2 מסרן ב': הרב שלמה בן-זקן ז"ל

הרב בן-זקן נולד בעשור השני של מאה זו למשפחה בעלת יוחסין בתיטואן. רבו המובהק הוא הרב יעקב בן-תולילה שהיה יד ימינו של הרב יהודה כלפון הנ"ל. לימים נתמנה הרב בן-זקן לדיין בכית הדין לשלום וישב בדין עם רבו. הרב בן-זקן שימש אף כראש ישיבת "מקור חיים" בתיטואן. רוב ימיו שהה בתיטואן עד שנאלץ להימלט על נפשו ב-1956, משנתגלתה פעילותו הציונית. מאז ישב בארגנטינה כחמש-עשרה שנה בקרב קהילה ממוצא תיטואני ובאחרית ימיו עלה ארצה. במסורת לשון חכמים שבפיו ניכרים "תיקונים" עפ"י ה"דקדוק" אך עדיין יסודותיה מקוריים.⁴⁹

02.4.3 מסרן ג': הרב יצחק גרסון

הרב גרסון הוא צאצא למשפחה בעלת יוחסין בתיטואן. הוא נכדו, מסטרא דנוקבא, של הרב שמואל נהון, אחד העורכים של 'משפטים צדיקים' (עיין שם בהקדמה השנייה) שירש את תפקיד רב"ד מאביו ר' יצחק נהון שהוא עצמו יקָשָה מהר' יצחק בן וואליד (נפטר בשנת תר"ל). הרב גרסון עצמו הגם שלא שימש ברבנות או בדיינות, ידיעותיו בתורה ובמסורת מופלגות.

אמנם כמות הטקסטים שהוקלטו מפי מסרן זה מצומצמת, כי עודנו אזרח תיטואן, אולם היא מספקת כדי ללמד את עיקרי תכונות קריאתו. יתר על כן האינפורמציה שהוא מסר בשאלות ישירות — יש בה להשלים את התמונה. בטיב המסורת שבפיו ובזמנה עומד הרב גרסון במעמד ביניים בין דורו של מסרן א' לבין דורו של מסרן ד'. (ראה נספח). מצד אחד, קריאתו במשנה מיוסדת על אדני המסורת שבע"פ, מצד אחר כבר ניכרים במסורתו ניצנים של "תיקון" הקריאה עפ"י הדקדוק הטברני. את התיבה לְכָלִי (ט"י ב, ז) למשל הוא קורא תחילה עפ"י שיגרת הלשון לְכָלִי [le'ke,li] בפ דגושה (ראה להלן בסוגיית בג"ד כפ"ת) שהיא הגרסא המקובלת בתיטואן ומיד הוא חוזר בו וקורא עפ"י כללי הניקוד הטברני בכ רפה לְכָלִי [le'xeli]. מאידך גיסא, יש שלאחר שקרא עפ"י כללי הדקדוק הטברני הוא חוזר ומתקן עפ"י מסורת הגרסא דינקותא. למשל לאחר שקרא מְקַפָּה (שם ב, ד) בפ

49 הרב בן-זקן נפטר כעבור חושים אחדים מאז שפגשוהו לראשונה, דבר זה ממחיש את חששותיהם של הזועקים לגאולת המסורות שבע"פ כטרם תאבדנה לבלי שוב.

דגושה (בדגש קל) הוא חזר ותיקן לִמְקַפָּה כפ רפה. חלק מהתיקונים עשה אגב קריאה ועל חלקם העיר בע"פ או בכתב לאחר מכן. אולם ככלל ניתן לומר שהוא למד דקדוק וְשָׁנָה בעיקר מספר 'מכלול' לרד"ק, שעליו אמרו גם כתיטואן "אם אין קמח [רמז לשם 'קמחין] אין תורה". יתרה מזו; הרב גרסון טוען לעליונות הדקדוק הטברני ולכן יש לקרוא גם את המשנה על פיו. אעפ"כ גרסאותיה המקוריות של תיטואן בלשון חכמים ידועות לו היטב ובאשגרת הלשון, כשאין דעתו נתונה ל"דקדוק", הוא קורא לפיהן.

02.4.4 מסרן ד': ראה נספח.

תורת ההגה

1.0 מימושי העיצורים

בפרק זה יתוארו העיצורים המשמשים בעברית של יהודי תיטואן תיאור פוניטי ופונימי. התיאור הפונימי מתייחס אל האותיות העבריות ואילו הפוניטי מתייחס אל מימושיהן בפועל. התיאור יתבסס על מסורת העדה בקריאתה במקרא ובמשנה.

1.1 העיצורים הסדקיים

1.1.1 א

העיצור א ממומש כעיצור סותם סדקי? ⁵⁰ *jisra'?*e (ברא' מז, כט), אשר *?a'se(r)* (שם ג, יז); האמורים *ha?amu'rim* (שבת יד א); ושאר *uš'ʔar* (שם).

1.1.2

ה ממומשת כחוכך סדקי ⁵⁰ *h*: הוא היה *hu ha'ja*, (ברא' י, ט); הצדן *hassa'(d)an* (שבת יד, א); בהן *ba'hen* (שם).

1.1.3 הפונימות א וה עשויות להיאלם בנסיבות הבאות, ללא כל התניות; תופעה זו שכיחה בעיקר במשנה, אולם אף במקרא היא נקריית:
1.1.3.1 א) בכואן אחרי עיצור:

50 במסורת תיטואן לא נמצא חילוף בין מימושי א וה (בשום התניה שהיא כפי שנמצא במסורות אחרות. השווה כ"ץ, גירבה עמ' 2-5; ומורג Pronunciations עמ' 1132).

1.1.5.2. הארכת התנועה :

חִלְקָה ḥalu'ka (שבת טו, ב); נְתָנָה neta'na (מג' ד, ח).

1.1.5.3 מימוש אפס:

אינה 'ena? (ביכ' ג, יא × 2); עצמה Sas'ma (שם ד, ה); מתוכה mitto'xa (שבת א, א).

1.1.5.4 המימוש החלקי של הה מופקת בקריאת המשנה מלמדת שבני תיטואן ידעו אמנם את כללי הדקדוק בסוגייה זו אלא שלא הקפידו לקיימם.

1.2 העיצורים הלועיים

1.2.1 ע'

מימושה — חוכך לועי קולי ʕ:

שמעת ša'ma:ʕ,ta (ברא' ג, יז); העץ a'ʕe(s) (שם); ערבי פסחים Jar'ʕe (פסח' י, א); למפרע ʕlemafre'ja (מג' ב, א).

1.2.2 ח'

ח הגויה כחוכך לועי בלתי קולי ɣ:

חייך ḥaj'je,xa (ברא' ג, יז); פסחים pesa'ḥim (פס' י, א); לכתחילה lexat,teḥil'la (ביצה ג, ו).

1.3 העיצורים הוילוניים

1.3.1 פ, ק

מסורת תיטואן אינה מבחינה בהגיית העיצורים פ וק.⁵² שניהם הגויים כסותם וילוני בלתי-קולי k:

לקול le'kol (ברא' ג, יז); פל kol (שם); פן ken (שם י, ט); קח kaḥ (שם לג, יא); דקלים (d)eka'lim (שבת יד, ג); פדרכו ke(d)ar'ko (שם ד).

אולם בפועל קוה הקפידו לממש את הק כסותם ענבלי בלתי קולי q (=הגייה נחצית ביחס לפ), כגון: לישועתך קויתי ה' qiv'viti (ברא' מט, יח).⁵³ אבדן הנחציות שבהגיית יהודי תיטואן ניתן להתפרש כהשפעה מן ההגייה הנוהגת בלשון הדיבור שבפיהם, הספרדית-יהודית.

52 הנחציות בטלה בהגיייתם של יהודי תיטואן, כך הוא אף בעיצורים ט וצ (ראה להלן). אולם בחג השבועות, בעת קריאת האזהרות, נהגו יהודי תיטואן — מעשה קונדס — לחקות את קריאתם של היהודים הורים בהגיית ק q וכן את הו כ'w.

53 לדברי המסורנים הטעם הוא שלא יתפרש הפועל מלשון כוייה ובפרט שהפועל קוה נקרה בדרך-כלל בסמוך לשם ה'. הרי' י' גרסון נהג להקפיד בהגייה נחצית אף בחיבה וקלקל שבצירוף וקלקל מחשבתם (תפילת "אלוקי נצור" שבסוף תפילת שמונה-עשרה), שלא תתפרש מלשון כלכל.

תופעה זו עתיקת-יומין היא שכן כבר בספרד (לפני הגירוש) נהגו פ וק ללא הבחנה ביניהן. על כך מעידים פרופיאט דוראן ורשב"ץ דוראן ואחרים⁵⁴ ואע"פי שבתכיות ערביות שבחפתייה הכוללות הגה /q/ הם מממשים אותו כסותם ענבלי בלתי קולי [q] מכל מקום תיבות אלה הן מיעוט קטן שלא היה בו כדי להשפיע על מימוש ק' העברית.

1.3.2 פ (רפה)

פ הגויה כחוכך וילוני בלתי-קולי x :

אשתך iš'te;xa (ברא' ג, יז) ; תאכל to'xa(l) (שם) ; לסוך la'sux (שבת יד, ד) ; מלכים mela'xim (שם).

1.3.3 ג

ג הגויה כסותם וילוני קולי g :

גויי go'je (ברא' כב, יח) ; ויגד [βaj]jag'ged (שם מח, ב) ; הגמלין haggamma'lin (שבת טו, א) ; מנוגע menug'gaḥ (עיר' ח, ב).

1.3.4 ז (רפה)

ז הגויה כחוכך וילוני קולי ġ :

לנגדך leneg'de,xa (ברא' לג, יא) ; הרגו 'hargu (שם מט, ו) ; וגאל (we)ga'ʔal (פס' י, ו) ; כנגדה keneg'dah (ביצה ב, ב).

1.4 העיצורים השורקים

בהגיית בני תיטואן יש הבחנה בין ממוש ש (ימנית) לבין מימוש הפונימות ס ש צ⁵⁵:

1.4.1 ש

ש (ימנית) הגויה כחוכך מכתשי-חכי בלתי קולי š : ישכן jiš'kon (ברא מט, יג) ; יגש jig'gaš (שמ' כד, יד) ; שמונה šemo'na (שבת יד, א) ; שברשותו šebbiršu'to (שם).

1.4.2 ס — ש — צ

הגייתם של העיצורים ס ש וצ נזדהתה והם ממומשים כחוכך מכתשי-שני בלתי קולי⁵⁶ : s

ש' ועשית ʒa'sita (ברא' מז, כט) ; ונשאתני u(n)sa'tani (שם ל) ; ורמשים urma'sim (שבת יד, א) ; עושין ʒo'sin (שם ב) ; עושה ʒo'se (שם) ; ס נסעה nis'ʒa (ברא' לג, יא) ; ליוסף lijo'sef (שם מז, כט) ; יוסי jo'se (שבת יד, ב) ; וסך 'sax (שם ג) ;

54 ראה ילון, קונטרסים, ב' עמ' 71–72 ; גרבל סע' B-C2.

55 עפ"י המסרונים נהגה בתיטואן הקפדה גדולה בהבחנה בין ש לש' (וראה מש"כ לעיל בסעיף 02.3.1).

56 הרב גרסון (מסרן ג) העיר שבקריאה שסיגל לעצמו הוא מבחין בן ש — ס לבין צ רק בפסוק אחד לשם בידול סמנטי ; אמרת ה' צרופה (תה' יח, לא) בו הוא מממש את הצ כעיצור מחוכך ts כדי שלא יישמע כאילו הוא אומר שרופה אך הוא עצמו מעיד ש"אין זו מסורת".

צ: בעצבון be'issa'βon (ברא' ג, יז); ציד 'saji(d) (שם י, ט × 2); שרצים šera'sim (שבת יד, א); הצדן hasa'(d)an (שם).
 שויון זה בהגיית צ, כלומר אובדן הנחציות של צ נהג כבר בספרד בפני הגירוש. כך עולה מעדותו של ר' משה בן-יצחק פרופיאט דוראן מקטלוגיה (סוף המאה הי"ד וראשית המאה הט"ו) בספרו 'מעשה אפד' (שנתחבר בשנת קס"ג, עמ' 34): "הניח שתי צורות לקול א[חד] והם הצדי והסמך..."⁵⁷ אף הוא סבור שאצל הראשונים היה הפרש הגייה בין עיצורים אלה. כך עולה מעדויותיהם של רשב"ץ דוראן (קכ"א-ר"ד) ואחרים.⁵⁷ אפשר אפוא להניח שהשפעת הספרדית, שאינה מכירה פונימה [s] נחצית, היא המתגלה כאן.⁵⁸
 יתר על כן, נראה שהמימוש הטיטואני משקף את השלב האחרון בגיבוש מימוש הצ לאחר המעתק שאירע בספרד במאות הי"ג-י"ד מהגייה מחוככת [ts] של צ להגייה חוככת [s].⁵⁹

1.4.3 ז'

מימושי של העיצור ז⁶⁰ בפי יהודי תיטואן הוא המקביל הקולי של מימוש ס-ש-צ. היינו: חוכך מכתשי-שיני קולי z; ויתחזק (β)ajithaz'zek (ברא' מח, ב); בלוז be'luz (שם ג); איזוביון 'izobβ'jon (שבת יד, ג); יועזר jo'zezer (שם).

57 ראה חנוך ילון, קונטרסים ב', שבילי מבטאים עמ' 71-72; גרבל סע' B-C 15 וראה גם עדותו של טולידאני, נר המערב, עמ' 212-213.

58 בהגיתו של הר' בן-זקן בלבד נתגלו גם מימושים אחרים לעיצורים השרוקים:

(א) מימוש ס ש צ כהגה מחוכך שראשיתו s וסופו s, בדרגות שונות של הדגשת הכיב הראשון (i) והשני (s), כגון: אסורים žatsu'rim (ביכ' ב, א); סקריקון tsakri'kon (שם ב, א); עשורו Sitsu'ro (שם ב, ו); כיצד ke'isad (שם ב, ט), ועוד רבים. מימוש זה אינו עשוי לשקף שריד של הגייה קדומה מספרד של המאה הי"ג-י"ד המתוארת אצל גרבל (סע' B-C 15) משום שבספרד נהגה צ מחוככת בלבד ואילו אצל בן-זקן היא נוהגת גם בס וס וגם בו (ראה להלן).

(ב) מימוש ש כהגה מחוכך שראשיתו s סופו š; לירושלים lirutša'ljajim (ביכ' ג, א × 2); של tsel (שם ג, ח); ועוד.

(ג) מימוש העיצורים במכפל אעפ"י שאין דגש במקור (עפ"י כללי הדקדוק) אפילו כששורק הוא אחרי עיצור: הפשטן hefše'tan (יומא ב, ז), מכשירין maxššir'in (סוכה ב, ז); שמש ššemes (ביכ' ב, א); נכסי nix'se (שם); יצא jas'sa (סוכה ב, א);

(ד) עתים עשוי שורק להיאלם במבטא ותשלומו: (1) הארכת תנועה כשהשורק בסוף תיבה: יש je (ביכ' ב, ג); לבש la'βa (יומא ג, ו); (2) הדימות פרוגרסיבית: מצטרפין mittarfe'fin (שבת ז, ד); (ד) המרתו בt (= עיצור של המימוש המחוכך? ראה סעיפים א'-ב' בהערה זו או מקבילו הסותם של השורק) כשהוא בסוף תיבה: חוץ מן... hu(t) (ביכ' ג, ט); בככש bak'keβe(t) (יומא ב, א).

59 ראה גרבל עמ' 670.

60 בהגיתו של הר' בן-זקן בלבד נמצאו מימושים אחרים לעיצור ז:

(א) המקביל הסותם של z, היינו: מזרח: mid'rah (יומא א, ג, א × 2); זורקו udra'ko (שם ג, ד); זכו da'xu (שם ב, א); עזרא Ze(d)'ra (יומא א, ו); זמן (d)e'man (שם ז, א).

(ב) מימוש מחוכך dz שראשיתו סותם מכתשי-שיני קולי d, וסופו — חוכך מכתשי-שיני קולי z, בדרגות שונות של הדגשת אחר הרכיבים הללו: עזרה za'ra (יומא א, ח); זכה d'a'xa (שם ב, א); זורק

1.5 העיצור הרוטט

ר

ר הגויה כעיצור חוד־לשוני מכתשי רוטט קולי: r.⁶¹
 אמר a'ma:r (ברא' ג, ט); ארורה ?aru'ra (שם); שרצים šera'sim (שבת יד, א);
 בתורה batto'ra (שם).

1.6 העיצור הצידי

ל

ל הגויה כעיצור דו־צידי מכתשי קולי l:
 לקול le'kol (ברא' ג, יז); תאכלנה 'toxa'lenna (שם); לצורך le'sorex (שבת יד,
 א); שלא šel'lo (שם).

1.7 העיצורים המכתשיים־שיניים

1.7.1 ת, ת, ט

במסורת יהודי תיטואן אין הבחנה בהגייה בין ת (דגושה) לת (רפה) ו־ט. שלושתם
 ממומשים כסותם מכתשי־שיני חוד־לשוני בלתי־קולי t; ההזדהות בין הגיית ת ובין
 ת ידועה גם ממסורות הקריאה של עדות ישראל אחרות.

גם הַט נזדהתה עם ת בשל העדר הנחציות בהגיית בני תיטואן; מעדויותיהם של
 פרופיאט דוראן ורשב"ץ דוראן עולה שכך היה גם בספרד שלפני הגירוש.⁶² אפשר
 שאובדן הנחציות של הט נגרם ע"י הספרדית שאינה מכירה פונימה [t] נחצית.

1.7.1.1 ת; שמעת ša'ma:ʕ,ta (ברא' ג, יז); תאכלנה 'toxa'lenna (שם); לכתחילה
 lexat,tehil'la (ביצה ג, ו);

1.7.1.2 ת: והתכרכו be'hit^bbare'xu (ברא' כב, יח); את ברכתי ?et birxa'ti (שם)
 לג, יא); למות la'muʕ (שם מז, כט); כתפו kete'fo (ביצה ד, א); תפילתו tefilla'to
 (מג' ד, ח).

1.7.1.3 ט: הקטן hakka'ton, (ברא' מח, יט); ולטבילה Belat,teβi'la (מג' ג, ב).

1.7.2 ד—ד

מסורת יהודי תיטואן מקיימת הבחנה בין ד (דגושה) לבין ד (רפה).⁶³

1.7.2.1 ד

dzo'rek (שם ב, ג); בזיכי ba^dzi'xe (שם ב, ה). מימוש זה דומה למימוש המצוי באיטליה (ראה מורג
 Pronunciations עמ' 1134). אולם ספק אם יש קשר ממש בין מקורן של הגיות אלה.

61 כמו ביתר מסורות הקריאה של עדות ישראל אף בתיטואן. נוהג רק סוג אחד של ד. ראה מורג, שבע
 כפולות. עמ' 219.

62 ראה ילון קונטרסים ב', שבילי מבטאים עמ' 71–73; גרבל סע' B–C3 אלא שלפי עדותם של פרופיאט
 דוראן והאחרים (שם) נראה שרק ה־דגושה וט נזדהו, ואילו לת הרפה הייתה הגייה נפרדת (גרבל סע' 17)
 ואם כך הרי שהגייה מיוחדת לת הרפה שנהגה בספרד בטלה בתיטואן; ושמה בהשפעת הספרדית?

63 לעניין כללי התפוצה של ד וד ראה להלן 2.2.1.3, 2.2.1.6, 2.2.2, 2.2.3.

ממוש ד (דגושה) הוא סותם מכתשי שיני קולי d :
 לנגדך leneg'de,xa (ברא' לג, יא); הדברים haddeβa'rim (שם מח, א); דרכם
 d^{ar}'kam (שבת יד, ד); מידיו mijja'daβ (שם טו, א); סנדל san'dal (שם טו, ב).
 ד 1.7.2.2

מימוש ד (רפה) הוא חוכך מכתשי-שיני קולי רופף (d):
 ציד 'saji(d) (ברא' י, ט); נמרוד (nim'ro(d) (שם); אדם a'(d)am (שבת יד, ג);
 כדרכו ke(d)ar'ko (שם יד, ד).
 לעתים הד רופפת וחטופה כל-כך שאך בקושי ניתן לשמוע אותה: עבדים
 βaβa'(d)im (סוכה ב, א); יודע jo'(d)ejaβ (שם); ובר"כ בשם הפרטי יהודה
 jehu'(d)a (יומא א, א; סוכה א, ז; ג, א ורבים). ולעתים מרוב רופפותה נשמעת הד
 (הרפה) כחצייתנועה חכית j חטופה; כגון: ידיי je'(je) (סוכה ב, א); או כתנועה
 ממש: פְּיֵי ke: (שבת יב, ג).

מימוש ד הרפה כאן שונה ממימושה באותן מסורות המקיימות בה הגייה רפה.⁶⁴
 באלה מקום החיתוך של הד הוא בין-שיני (בעוד שבמימושי הד הדגושה מקום
 החיתוך הוא מכתשי-שיני) ואילו בתיטואן מקום החיתוך גם במימוש ד (רפה) הוא
 מתכשי-שיני, היינו כמו במימוש ד (דגושה). מבחינה זו, מימוש זה שבתיתואן הוא
 מבודד לעת עתה. מכאן מתעוררות שאלות אחדות:

א) האם הבדל זה שבין תיטואן לבין העדות האחרות הנ"ל במימוש ד (רפה) לא
 ללמד יצא שהמימוש התיטואני של הד הוא תנייני בלבד (התלוי בהגיית לשון
 הדיבור שבפיהם או בגורם אחר) ואינו מייצג כלל מסורת הגייה קדומה?
 ב) האם מימוש זה, שהוא חוכך לכאורה, אינו פועל יוצא של הרופפות בלבד, תכונה
 שכשלעצמה אינה מעמידה זוגות אלופונים (ועל אחת כמה וכמה — זוגות
 פונימות, ועל-כל-פנים לא בעברית), ואם כן, למעשה אין לראות בזה מימוש חוכך
 כלל אלא מימוש "סותם-רופף"?

שאלות אלה מטות את הכף לכאורה לצד המסקנה שאין בתיטואן מימוש חוכך
 של ד. אף-על-פי-כן עובדה היא שיש הבדל ניכר, שהאוזן הפשוטה קולטתו, בין
 מימוש ד (דגושה) לבין מימוש ד (רפה). יתר על כן, המסרנים נוהגים עקיבות
 בקיומו של הבדל זה. והיות שדיוננו תיאורי בעיקרו ראינו לציין את הכפילות
 הנוהגת במימוש הד: הדגושה — d והרפה (d).

1.8 העיצורים השפתיים והשפתיים-שיניים

מסורת יהודי תיטואן מבחינה בהגייה בין β (דגושה) לבין β⁶⁵ (רפה) והיא מקיימת
 אותה הבחנה אלופונית הנוהגת במסורת הטברנית.

64 , ראה מורג Pronunciations עמ' 1132.

65 לעניין כללי התפוצה בין β ל-β ראה להלן, סעי' 2.

1.8.1 ב

מימושו הוא סותם דו־שפתי קולי b :

מרכתי birxa'ti (ברא' לג, יא) ; וארכעים βearba'Ṣim (שם מז, כח) בידו bija'(d)o (ביצה ד, א) ; הפרייות habberij'jot (שקל' ג, ב) ; מזבַח miz'bah (חג' ג, ח).

1.8.2 ב

מימושו — חוכך דו־שפתי קולי β :⁶⁶

בעבורך b̄baḏaβu'rexa (ברא' ג, יז) ; הובאת hu'bat (שם לג, יא) ; שבע šeβaḏ (שם מז, כח) ; תבשיל taβ'siil (שבת יד, ב) ; ובין u'βen (שם).

1.8.3 פ (דגושה)

פ (דגושה) הגויה כסותם דו־שפתי בלתי קולי p :

לְאָפּוּר I^eap'paβ (ברא' מח, יב) ; פצע pesaḏ (שמ' כא, כה) ; מטפחתו mitpaḥ'to (חג' ב, ז) ; פטור pa'tur (שבת יד, א).

1.8.4 פ (רפה)

פ (רפה) הגויה כחוכך שפתי־שני בלתי־קולי f :

לפניי lif'neḥ (ברא' י, ט) ; ליוסף lijo'sef (שם מז, כט) ; קרפף kar'fef (ביצה ד, ב) ; לרפואה lirfu'a (שבת יד, ד).

1.9 העיצורים האפיים

1.9.1 מ

מ הגויה כעיצור אפי דו־שפתי קולי m :

שמעת ša'ma:ḏ,ta (ברא' ג, יז) ; ממנו mim'menⁿu (שם) ; שמן šemen' (שבת יד, ד) ; מלכים mela'xim (שם).

1.9.2 נ

נ הגויה כעיצור אפי מכתשי־שני קולי n :

בעצבון תאכלנה beḏissa'βon 'toxa'lenna (ברא' ג, יז) ; נא na (שם מז, כט) ; שמונה šemo'na (שבת יד, א) ; ונותן Weno'ten (שם יד, ב).

נ בסוף הברה, לפני הברה הפותחת בעיצור סותם וילוני פ ק א ג עשויה ליהגות כסותם אפי וילוני ṇ ; ובקנקנתום kaṅkan'tum (שבת יב, ד) ; לתקן פלשהו letak'ken (שם שם ב) ; בן גמליאל beṅ (שם שם א).

66 עתים הופך העיצור ב לחצי־תנועה דו־שפתית w ; וְבֹקֶה v^wo'xe (יומא א, ה) ; וּבֹכִין u^wo'xin (שם). תופעה זו ידועה מל"ח עפ"י חילופי כתיב ב/ו, כגון יבנה / יונה, קצבה / קצה וכד' (ראה אפשטיין, עמ' 5-1223 ; י" קוטשר, מצב המחקר של לשון חז"ל וכו' ערכי א', עמ' 36-37 ; מ"צ קדרי, עגללות מ'תוספתא כפשוטה" וכו' (שם עמ' 163), ובכת"י פריס של המשנה ראה בראש ערה ולשון ר' עמ' 27).

1.10 הצאי־התנועות

1.10.1 ו

המימוש העיקרי של ו הוא חוכך דו־שפתי קולי β⁶⁷ :
 נתאכל bat'to,xal (ברא' ג, יז) ; צויתך siβ^βi'ti,xal (שם) ; נָדַד βared (שבת יד, ד) ;
 וסנדל βesan'dal (שם טו, ב). בכך נזדהתה הגייתה של הו להגייתה של ב רפה
 (לעיל 1.8.2). עדות לעתיקותיה של הזדהות זו יש אצל פרופיאט דוראן בספרו
 'מעשה אפד' ורשב"ץ דוראן בספרו 'מגן אבות'⁶⁸ ונראה שברקעה עומדת השפעל
 הלעז. אולם יש שהמימוש רופף וחטוף יותר ואז נשמעת הו כחצי־תנועה דו־שפתית
 w, כגון: והחובל Wehaḥo'βel (שבת יד, א) ; ונותן Weno'ten (שם יד, ב).⁶⁹
 ופעמים הו שבראש התיבה (ו החיבור או ו ההיפוך) חטופה כליכך שאינה נשמעת
 כלל:

וישב aj'ješeβ (ברא' מח, ב) ; ויאמר aj'jomer (שם מת, ג).

1.10.2 י

י הגויה כחצי־תנועה חכית j :
 ימי je'me (ברא' ג, יז) ; חייך haj'je,xal (שם) ; חייב haj'jaβ (שבת יד, א) ; יוסי jo'se
 (שם יד, ב).

2 תפוצת עיצורי כ"פ

מסורת הקריאה של יהודי תיטואן במקרא ובמשנה אינה מבחינה בהגייה בין ת
 (דגושה) לבין ת (רפה), ובכך היא נוהגת בניגוד לכללי המסורה הטכרנית, שבה היו
 לפונימה ת שני מימושים, רפה ודגוש, ומעמדם היה מעמד של שני אלופונים (בעלי
 תפוצה משלימה). לעומת זאת מבחינה מסורת תיטואן בעיצורים ב ג ד כ פ הגייה
 רפה ודגושה, עפ"י הכללים הבאים:

2.1 במקרא:

הבחנתם של בני תיטואן בין ב ג ד כ פ רפות לדגושות בקריאת המקרא תואמת את
 כללי המסורת הטכרנית:

2.1.1 א) בראש התיבה הגוים העיצורים בגד כ"פ במימושיהם הסותמים, היינו — b

: p k d g

ב) ברכת bir'xot (ברא' מט, כז) ; בנימין binja'min, שם מט, כז)

67 נראה שמימוש זה הינו תולדה של המימוש: חוכך שפתי־שני קולי v, ואמנם נמצא אף מימוש זה בהגיית
 ו אך בצמצום רב: נָאֵלו Ye:l'lu (שבת יד, ב) ; ושיתה Yešo'te (שם יד, ג) ; והלוא Yaha'lo (שם) ; ובעיקר
 אצל מסרן ב': שוין ša'vin (יומא ב, א) ; וכיוון We'kevan (שם ב, ב). אף נמצא בהגייתו מימוש ו כ"ז,
 מקבילו הבלתי־קולי של v (עדות לכך שאמנם הוא מתכוונן להגות v: ולא fe'lo (יומא א, ח).

68 ראה ילון, קונטרסים ב', עמ' 71–74 ועדויות אחרות ראה גרבל עמ' 678.

69 אולם בתודעתם של בני תיטואן כרי להם שהם הוגים v (או β) ולא w, שהרי הם עצמם לועגים לזרים על
 מימוש ו כו. וראה הע' לעיל בהגיית ק סעף 1.3.1.

- ג: גַם *'gam* (שם מח, יא); גֹּור *'gur* (שם מט, ט); גְּדוּד *ge'dud* (שם מט, יט).
 ד: דִּבְרָךְ *dib'ber* (שם מט, כח); דִּן *dan* (שם מט, טז).
 כ: כַּנְעַן *ke'na:ʕan* (שם מח, ט); כִּרְאוּבֵן *kir?u'ben* (שם מח, ה).
 פ: פַּחַז *'pa:ħaz* (שם מט, ד); פֶּרֶת *po'rat* (שם מט, כב).
 2.1.2 ב) בראש התיבה אחרי תנועה שטעמה מחבר הגויים עיצורי בגד כ"פ במימושיהם החוככים, היינו: β, ġ, (d), x, f:
 ב: כִּי־בָאֵפֶם *beap'pam* (ברא' מט, ו); שְׁנֵי בָנָיו *βa'naβ* (שם מח, א).
 ג: כִּי רַעַה גַּמְלוּךְ *gema'lu:xa* (שם נ, יז); הַבּו גַּדְל *(d)el go:* (רב' לב, ג).
 ד: יְהִי דִן *(d)a:n* (ברא' מט, טז).
 כ: אַעֲשֶׂה כְּדַבְּרֶךְ *xi(d)βa're:xa* (שם מז, ל); נִצְבּוּ כְּמוֹ נֹד *xemo*, (שמ' טו, ח).
 פ: רֵאֵה־פִּנְיֶךָ *fa'ne,xa* (ברא' מח, יא); לֹא פִלְלִיתִי *fil'lal,ti* (שם).
 2.1.3 ג) באמצע התיבה או בסופה, אחרי תנועה או שווא נע הגויים עיצורי בגד כ"פ במימושיהם החוככים:
 ב: לַעֲבָדִים *la,ʕaβa'(d)im* (ברא' נ, יח); לַאֲבָרָהֶם *leaβra'ham* (שם נ, כה);
 ג: וְגַם *ve,ġam* (שם מח, יט); יַגְדֵּל *jig'dal* (שם).
 ד: לַעֲבָדִים *la,ʕaβa'(d)im* (שם נ, יח); בְּדַבְּרָם *be(d)abbe'ram* (שם נ, יז).
 כ: וּלְכֹו *Wajjele'xu*, (שם נ, יח); אֲכַלְכֵּל *axal'kel* (שם נ, כא).
 פ: לִפְנֵי *lefa'naβ* (שם נ, יח); יִפְקֹד *jif'ko(d)* (שם נ, כד).
 חריגים⁷⁰ נמצא רק במימוש ד (רפה), בעיקר אחרי שווא בינוני, כגון: עֲבָדֵי *βaβ'de* (ברא' נ, יז); אַךְ *βaβ'(d)e* (שם שם ז).
 2.1.4 ד) באמצע התיבה, אחרי שווא נח, הגויים עיצורי בגד כ"פ במימושיהם הסותמים:
 ב: פְּחֻרְבֵי *ħar'bi* (ברא' מח, כב); וְאַקְבֵּרָה *Wækbe'reha* (שם מח, ז)
 ג: וַיְדַגּוּ *vejid'gu*, (שם מח, טז); יִרְגֹּזוּן *jirga'zun* (שמ' טו, יד).
 ד: יַגְדֵּל *jig'dal* (ברא' מח, יט × 2).
 כ: בְּרַפְיוֹ *bir'kaβ* (שם מח, יב); יִשְׁכֵּן *jiš'kon* (שם מט, יב).
 פ: הַמְּכַפְּלָה *maxpe'la*, (שם שם ל); הַמְּשַׁפְּטִים *mišpa'tim*, (שמ' כא א).
 2.2 במשנה:

אף בקריאת המשנה מבחינים בני תיטואן בהגיית בגד כ"פ דגושים ורפים, אולם אין כללי תפוצתם זהים לגמרי עם אלה הנוהגים בקריאת המקרא (היינו כללי התפוצה שבמסורת הטברנית):

2.2.1 א) בראש התיבה

2.2.1.1 ב

70 בקריאתו של מסרן ד', המושפעת מההגייה הארצישראלית המודרנית יש חריגים במימוש ד (רפה) גם אחרי תנועה, כגון: יִדְאֵבוּ *jad* (ברא' מח, יז); בְּסֹדָם *beso'dam*, (שם מט, ו).

אחרי עיצור:

ארבע אמות ככותל bak'kotel (שבת יא, ג); כזורק באויר ba-v'ver (שם); מהלכת בו 'bo (שם יא, ד).

אחרי תנועה ללא חציצת הפסק:

בנסיכה פונטית זו, בכמחצית מהמקרים הגויה הב הגייה רפה β ואילו במחצית הנותרת היא הגויה b.⁷¹
מימוש סותם:

הילמי בשבת bešab'bat (שבת יד, ב); מי שהיתה בו 'bo (נגע' ה, א); ... שירכה בפסין bappas'sin (עיר' ב, ג); נולדה בראשון bari'son (שם ג, ח); מימוש חוכך:

שני בתי נירין bat'te (שבת יג, ב); לא בחבל βa'haβel (שם טו, ב) ומפני ביטול ... bit'tul (שם יח, א).

2.2.1.2 ג

אחרי עיצור:

רפן גמליאל gamli'el (ביכ' ב, ו); שהן גבוהין geβo'him (שבת יא, ב); על גפן gab'ban (שם).

אחרי תנועה ללא חציצת הפסק:

ברוב המכריע של המקרים המימוש סותם:

המביא גט get (יבמ' ב, ט); שתי גוזזטראות gezuztera'ot (שבת יא, ב); לא גובלים goβlim (שם כד, ג); יהא גג gag (עיר' ט, א); שמא גיררה girre'ra (פס' א, ב).

חריגים שנמצאו:

מנה גדולה ge(d)o'la (שבת כג, ב); מי גיחון giḥon (פס' ד, ט).

2.2.1.3 ד

אחרי עיצור:

ובכל דבר da'βar (שבת יב, ד); באבק דרכים dera'xim (שם שם ה); שפן דרכם d²r'kam (שם יד, ד).

אחרי תנועה ללא חציצת הפסק: ברוב המכריע — המימוש חוכך: מי דקלים (d)eka'lim (שבת יד, ג); שהביא דגים (d)a'gim (ביצה ב, ב); שלשה דבויים (d)βa'rim (פס' י, ה).

חריגים שנמצאו:

71 מסקנה זו עלתה מעין סטטיסטי בכלל היקריות הב, כנסיכה הפוניטית הנדרונה, בפרקים יא-כד של מסכת שבת וביתר המשניות שהוקלטו מפי מסרן א' ממסכת עירובין עד סוף פרק ד'. אולם לאמיתו של הדבר יש מקרים רבים שבהם קשה להחליט אם לפנינו מימוש אמיתי של כֶּבֶן או אינו אלא המימוש הרופף של הב (הדגושה) כֶּבֶן (b)

שני דפי *dap'pe* (שבת יב, ה); אם היה דיר *'dir* (עיר' ב, ג); לפני דבורים *deβo'rim* (שבת כד, ג).

פ 2.2.1.4

אחרי עיצור:

החורש *kolše'hu* (שבת יב, ב); על כתפו *kete'fo* (ביצה ד, א); ומתחמם *keneg'dah* (שם ב, ה).
חריגים:

שהן *xakkar'kaβ* (חג' ג, ח); ...מחברתה *meħaβer'tah xikka'rot* (שבת כג, א). אפשר שלפנינו מקרה של דיסמילציה מאחר שבתכות אלה נקרה העיצור *k* ארבע ושלוש פעמים.
אחרי תנועה ללא חציצת הפסק:
כרוב המכריע של ההיקרויות מימוש הכ סותם:

זו כנגד *ke'neged ...* (שבת יא, ב); שהוא כמתקן *kimtak'ken* (שם יב, א); היו פותבין *'kotβin* (שם שם ג); שני כותלי *kota'le* (שם שם ה); שיעורו כמלוא *kim'fo* (שם יג, ג); הביא כלי *'keli* (שם יט, א); לא כל *'kol* (פס' ג, ד).
חריגים שנמצאו:

שני כותלי *xota'le* (שבת יב, ד); על גבי כתב *xe'taβ* (שם שם ה); לא כל *xol* (שם יג, ה); עושה כן *xen* (ביצה ג, ח); עושה כלי *'xeli* (שם ד, ד); לפני כהן *xo'hen* (יבמ' ו, ד); לא כי *'xi* (שם ח, ג, ד).

הביטויים שני כותלי..., לא כל... והתיבה כלי נקרים בקבוצת הדוגמות של המימוש הסותם ונשנים בקבוצת החריגים, היינו בדוגמות למימוש החוכך. משמע שהמימוש הסותם או החוכך הם פקולטיביים וללא כל התנייה.

פ 2.2.1.5

אחרי עיצור:

וחכמים פוטרים *'potri:m* (שבת יא, א); אף על פי *'pi* (שם שם ה); וטובל בהן פתו *pitto* (שם יד, ב).
אחרי תנועה ללא חציצת הפסק:

כרוב המכריע של המקרים המימוש הוא סותם:

חמישה פעמים *peša'mim* (שם טו, ג); לא פחות *pa'hot* (שם יט, ה); ארבעה פשוטין *pešu'tin* (עיר' ב, א); שתהא פרה ... *pa'ra* (שם שם ב); שהכסיפו פניו *pa'naβ* (פס' ג, ה); לידי פסול *pis'sul* (שם ח, ו).

חריגים שנמצאו:

ולהביא פירות *fe'rot* (שבת כג, ג); ומביא פירות *fe'rot* (שם); דפי פנקס *fin'kes* (שם יב, ה).

2.2.1.6 סיכום הגיית בגד כ"פ בראש תיבה בקריאת המשנה:

המימוש העיקרי של עיצורי גכ"פ בראש התיבה, בין אם הם באים אחרי עיצור בין אם הם באים אחרי תנועה ללא חציצת הפסק הוא מימוש סותם. בכך דומה המצב

במסורת הקריאה במשנה של יהודי תיטואן לזה שבמסורות של עדות אחרות (תימן, בגדאד, ג'רבה, חלב),⁷² ולזה המשתקף מכתבי-יד בניקוד בבלי⁷³ את המקרים המעטים שבהם מימוש גכ"פ בנסיבה זו הוא חוכך אפשר לתלות בהשפעת מסורת הקריאה הנוהגת במקרא, המסורת הטברנית, על זו של המשנה. אשר לעיצורים ב וד הבאים אחרי תנועה ללא חציצת הפסק: לכאורה מימוש העיקרי — חוכך, ובכך הם ממשיכים את ההגייה הנוהגת במסורת הטברנית במקרא. אולם שמא אין מימוש זה מכוון כלל לב וד רפות כי אם לדגושות, ואין החוככות אלא תוצאה של החיתוך הרופף האופייני להגיית בני תיטואן ובמיוחד למסרן א'.

2.2.2 ב) באמצע התיבה או בסופה אחרי תנועה או שוא נע:

העיצורים בגכ"פ בנסיבה זו הגויים בדרך כלל במימושיהם החוככים בהתאם לכללי הניקוד הטברני:

ב — להביא *leha'bi* (שבת כג, ד); אבר *'eβer* (שם שם ה); החרובין *ḥaru'βin*, (שם כד, ב); תְּבִלִין *teβa'lin* (ביצה א, ז).

ג — שגגה *šega'ga* (שבת יא, ו 4 ×); עגלות *ḡaga'lot* (שם שם ב); כנגד *ke'neged* (שם); רגלי *rag'le* (עיר' י, ב); נסתפג *nistap'pag* (שבת כב, ה); בוגרת *bo'garet* (יב, ו, ד 2 ×).

ד — נצודו *nis'so(d)u* (ביצה ג, ב); מדורה *me(d)u'ra* (שם ב, ה); המדומע *me(d)um'maβ* (חג' ג, ד); עבידת *βaβo'(d)at* (שבת יא, ב).
חריגים שנמצאו:

פיצד *'kesad* (שבת יא, ב); כנגד *ke'neged* (שם).

כ — חותכה *'ḥotxah* (ביצה ד, ד); מְכַסֵּן *mexas'san* (עיר' י, א); וכורכין *We'xorxin* (פס' ד, ח); לתוך *le'tox* (שבת יא, ג).
חריג שנמצא:

סְפָהּ *seka'na* (מג' ד, ח), וכך תמיד בהיקרויותיה של תיבה זו.

עצם המימוש הסותם בנסיבה זו מלמד שיסודה של התיבה במשקל קְטָלָה, היינו בצורה סְפָהּ הנוהגת ביתר המסורות, אלא שתנועת הס נחטפה.⁷⁴

72 ראה כץ, ג'רבה, עמ' 29 והביבליוגרפיה המפורטת שם בהערות 1-3.

73 ראה שם.

74 אפשר שצורה זו נוצרה מתוך אנלוגיה לצורה תְּקָנָה, שמימושה בתיטואן תְּקָנָה *t'eka'na*, בשל הדמיון הצלילי בין שתי התיבות. הצורה תְּקָנָה עצמה — נראה שהיא חלופה מורפולוגית של תְּקָנָה; על חילופי המשקלים קְטָלָה / קְטָלָה עיין קובץ א', עפ"י המפתח בעמ' 402.
דרך אגב נעיר שבדפוס ליוורנו מנוקדת תיבה זו פעמיים בת שוואית: תְּקָנָה (ר"ה א, ג ד) ושלוש פעמים בת כפתח: תְּקָנָה (גטין ג, ב), תְּקָנָה (שם ד, ו; ה, ה). (ואילו התיבה תְּקָלָה תמיד — שלוש פעמים — כן). ואשר לסְפָהּ בדפוס ליוורנו כך היא מנוקדת תמיד בס כפתח) (שש היקרויות בס"ה במשנה) ואילו במהדורות י"ח קסטיליוני של המשנה 1893-1922) פעם אחת מתוך שש מנוקדת התיבה בס שוואית ובסְפָהּ (עיר' י, א), היינו כמו בקריאת תיטואן.

פ — מפתה mefat'te (יבמ' ז, ה); תפילתו tefilla'to (מג' ד, ח); מוקפות mukka'fot (שבת א, ה); אף ?af (שם יב, א).
חריג: בתיבה לועזית:

אפוטרופסין a,potropo'sin (פס' ח, א).

2.2.3 ג) עיצורי בגדכ"פ הבאים בעיצור השני בתיבה אחרי ו(ו), ו, ל, ק:

אף כאן יש להבחין בין העיצורים ב וד לבין העיצורים גכ"פ

בהגיית ב וד המימוש חוכך, היינו: כאן נשמר היטב הכלל הטברני שעל-פיו בנסיבה פוניטית זו ניקוד ב וד רפה:⁷⁵

ב — ובספנה uβasseka'na (שבת יט, א); לבין le'βen (שם שם ה); ובמועד uβmo'βe(d) (שם כ, ב); ובלבד uβil'βa(d) (שם כג, ה);

ד — ודגים We(d)a'gim (שבת כב, ב); לדרכונות le(d)arko'not (שקל' ב, א); נדרכו ke(d)ar'ko (ביצה א, ח); בדינר be(d)i'nar (שם ג, ז).

ואילו בהגיית גכ"פ רוב המימושים חוככים אולם יש גם מימושים סותמים במיעוט לא מבוטל וללא התנייה:

2.2.3.1 ג —

מימושי חוככים:

בְּגָמִי be'gemi (שבת כד, ה); וגודשין We'go(d)šin (פס' ד, ח); וגאל Wega'al (שם י, ו); וגומר Wego'mer (מו"ק ב, ב); וגף We'gaf (שם).

מימושים סותמים:

לגת le'gat (חג' ג, ד); וגוזל We(g)o'zel (שם א, ז); לגב le'gaβ (ביצה ב, ג); בְּגָנוֹת be'gnu(t) (פס' י, ד). — בתיבה משורש רבעי: וגרגר βegar'ger (ט"ו א, ד).⁷⁶

2.2.3.2 כ

מימושים חוככים:

וְכַתָּב βexa'taβ (שבת יב, ה); וְכֶשֶׁם ux'sem (שם טו, א), בכיסויי bexisu'je (שם יז, ח); וכמון Wexa'mon (שם יט, ב); בכוס be'xos (שם כ, ב); בכסף be'xese(f) (עיר' ג, א); לְכַסְדָּךְ lexesi(d)'ran (מג' ג, ד); בכזית bexaz'zajit (פס' ג, ג, 2 × 2); בכביצה bexabbe'sa (שם 2 × 2).

מימושים סותמים:

לכאן ... ולכאן le'(k)an ul'(k)an (עיר' ג, ה); לכך le'kax (שם ד, ד); בכלי be'keli (ביצה ב, ג); בכזית bekaz'zajit (שם א, א); בככותבת bekakko'tebet (שם); וְכִנְסָה βekena'sah (יבמ' ו, ד).

2.2.3.3 פ

מימושים חוככים:

75 או אינו אלא מה שנאמר לעיל על הגיית ב וד כראש תיבה אחרי תנועה וללא חציצת הפסק ראה סע' 2.2.1.6.

76 השוה מורג בגדאד עמ' 33.

כפיו^β be'fi (שבת יב, ה); לפי le'fi (שם טז, ה); לפיכך le'fixax (פסח' ח, ו, וכן תמיד כתיבות אלה); ופוטרים u'ḥotrim (מו"ק ג, ז). מימושים סותמים:

ופורעין u'poršin (שבת יט, ב); ופתוחות u'pətoḥot (עיר' ד, ו); ופסח u'pesah (פסח' ט, ה); לפסחו le'pəḥo (שם ט, ז); בפרשת bepara'sat (מג' ג, ד).
2.2.3.4. השוואת מימושי גכ"פ בנסיבות הפוניטיות שפורטו בשני הסעיפים האחרונים מעלה שהמימוש העיקרי של גכ"פ שבראש התיבה, אחרי תנועה וללא חציצת הפסק, הוא סותם, הווה אומר בניגוד לכללי המסורת הטברנית, אולם מימוש העיקרי אחרי אותיות השימוש בכל"ו הוא חוכך, היינו בהתאם לכללי המסורת הטברנית.

המימוש הסותם בנסיבות אלה ניתן להתפרש כתפיסת התיבה כיחידה עצמאית מבלי שהתנועה או אותיות השימוש שלפניה תשפענה על הגייתה, ואילו המימוש החוכך — כהשפעת המסורת הטברנית.⁷⁷

בהשוואה למימושי גכ"פ בנסיבות אלה במסורות אחרות (תימן, בגדאד, ג'רבה)⁷⁸ נראה שהשפעת המסורת הטברנית על מסורת לשון־חכמים גדולה יותר במסורת חיטואן מאשר במסורות ההן.

יתר על כן, תופעה זו של השפעת המסורת הטברנית על מסורת לשון חכמים שבפי בני־חיטואן בולטת במיוחד באותם המקרים שהמסרן קורא בהם תחילה עפ"י אשגרת הלשון, בניגוד לכללים הטברניים, ובו במקום "מתקן" את קריאתו "לצחה" יותר, היינו בהתאם לכללים הטברניים, כגון:

מסרן א': בכלי חרס be'keli ḥeres ואח"כ מתקן ל־bixli (שבת טז, ה).

מסרן ד': לכלי le'keli ומיד מתקן ל־le'xeli (ט"י ב, ז).

2.2.4. אחרי שוא נח הגויים העיצורים בגד כ"פ כמימושיהם הסותמים בהתאם לכללי הניקוד הטברניים, להוציא קטגוריה דקדוקית אחת ותיבות אחדות שבהן יש סטייה מהכללים הטברניים:

ב — נשברו niš'baru (מו"ק א, י); מזבח־הזהב miz'bah (חג' ג, ח); ארבע ar'baḥ (שבת יא, ג).

ג — נתגרו nitgare'su (יבמ' א, א); מעגילה maḥgi'la (מו"ק א, י); נתגלגל nitgal'gal (שבת יא, ג).

ד — כנגדה keneg'dah (ביצה ב, ה), נרדמו nir'damu (פסח' י, ח); במגדל βammig'dal (עיר' ג, ג).

כ — לדרכונות le(d)arko'not (שקל' ב, א); פדרכו ke(d)ar'ko (ביצה א, ח); וכלפלה Wexalka'la (שבת כא, א).

77 ראה מורג, תימן, עמ' 58; מורג, שבע כפולות, עמ' 229; כ"ץ, ג'רבה, עמ' 35.

78 ראה שם.

פ — יַחְפֹּר jah'por (ביצה א, ב); מַרְפֶּסֶת mar'pese(t) (מו"ק א, י); פִּלְפְּלִין pilp'e'lin (ביצה ב, ח); מַטְפְּחֹת matpe'hot (מג' ג, א $4 \times$); מַרְפֶּקוּ marpe'ko (שבת יב, ה).

1.2.2.4 ד 1. מסורת הקריאה התיטואנית מקיימת כ רפה אחרי שווא נח במקרים מועטים בלבד:

בכניין נתפעל מן השורש כוּן: מתכוֹן mitxaβ'βen (עיר' ד, ד; שקל' ב, ג); מתכוֹנין mitxaββe'nin (עיר' ח, ב) וכן בכל היקרויות הפועל הזה. אחרי ר שוויה:

בתיבות: צָרְכִי (מו"ק א, ב; שבת כג, ה) sorxe'צרכיכם sorxe'xem (עיר' ו, ב); דרכיות darxij'jot (יומא ו, ח, עפ"י מסרנים א' וג'). יהודי תיטואן מקיימים פ רפה במקרים הבאים: אחרי ר שוויה:

בתיבות קרפֶּף kar'fef (ביצה ד, ב $2 \times$); קרפיפות karfi'fot (עיר' ט, א). ר' טרפון tar'fon (ביצה ג, ה). אחרי ק שוויה:

בתיבה מקפה mak'fa (ט"י ב, ד).⁷⁹

אחרי ל שוויה: אֵילֶפֶס il'fas (שבת ג, ה).⁷⁹

מכלל החומר התיטואני שנבדק (וכאמור, שאינו מקיף את כל המשנה אלא פרקים מייצגים בלבד) רק בתיבות אלה נהג ריפוי כ ופ בניגוד לכללי המסורת הטברנית, ומחמת מיעוטן אין לדעת אם הריפוי עשוי להעיד על תופעה פונולוגית מקפת. אפשר שאין אלה אלא שרידים מתוך קבוצת מלים גדולה יותר שבהן נהגה תופעה זו, ושהחוקרים תולים אותה בהשפעה של המסורת הבבלית.⁸⁰ מכל מקום ביתר התיבות, שבמסורות האחרות (תימן, בגדאד, ג'רבה) נהג בהן ריפוי גכ"פ אחרי שווא נח (בניגוד לכללים הטברניים),⁸¹ נהג בהן דיגוש במסורת תיטואן בהתאם לכללי הניקוד הטברניים, כגון: מַרְפֶּק mar'pek (שבת י, ג); לַתְּפֹר lit'por (שבת יג, ב); פַּרְגֹּד par'god (כל' כט, א). אף כאן ניכרת הנטייה הגוברת והולכת של השפעת המסורת הטברנית על הקריאה במשנה, שכותה גדול היה בתיטואן מבקהילות "ספרדיות" אחרות.

2.2.5. בגדכ"פ אחרי שווא נע היסטורי שהפך לנח:

במסורת יהודי תיטואן השווא הוא נח באותן קטגוריות פועליות שבהן נהגת הטעמה מלעילית: קטלו, קטלה קוטלין קוטלות וצורות קוטל צמודות כינויי הגוף. על אף נחותו של השווא, שמבחינה הסטורית הוא נע, אותיות בגדכ"פ שאחריו הן

79 עפ"י מסנן ד'; עיין בהערה המוקלטת בסרט לח/673 (מסרטי המפעל) בתום פרק ב' של מסכת ט"י.

80 ראה מורג, קובץ ב', עמ' 237-240.

81 ראה מורג, תימן, עמ' 59-61; מורג, בגדאד, עמ' 20-24; כ"ץ, ג'רבה, עמ' 37-43. ולאחרונה, הסיכום של ק' כ"ץ, חלב סע' 4.2.1.

רפות. משמע שבתודעת הקורא לא פג לגמרי תוקפם של הכללים הטברניים בקטגוריה זו:

מזגו לו mazgu-lo (פס' י, ז, ד); נִשְׁכוּ 'našxu (ט"י א, א); נושכות 'nošxot (שם) × 2; וכוּרְכִין 'xorxin (פס' ד, ח); חוֹתְכָה 'hotxah (ביצה ד, ד); חוֹתְכִין 'hotxin (שבת יח, ג); סוּמְכִין 'somxin (שם כג, ה); הֶלְכוּ 'ha(lx)u (עיר' ד, א); הוּפְכוּ 'hofxo (שם י, ג); גוּרְפִין 'gorfin (שבת כ, ד); נוֹסְפוּ 'nit'tosfu (עיר' ז, ז); שוּרְפִין 'sorfin (פס' א, ד, 2 × ז, 3 × ז); שוּרְפוּ 'sorfo (שם ג, ח); כוֹתְבִין 'kotβin (שבת יב, ג); נוֹקְבִין 'nokβin (שם כב, ג); יוֹרְדִין 'jor(d)in (שם שם ו); עִמְדוּ 'sam(d)u (פס' ג, ה).

3. ההכפלה

יהודי תיטואן מקיימים הכפלה בכל העיצורים להוציא ה ח ו ע

3.1 נסיבות היכפלות העיצורים בקריאה במקרא ובמשנה:

3.1.1 במקרא — יהודי תיטואן מקיימים הכפלה בעיצורים שהמסורת הטברנית מסמנת בהם דגש הן באמצע התיבה אחרי תנועה הן בראש התיבה בקטגוריות המכונות "דחיק" ו"אתי מרחיק"⁸².

3.1.2 במשנה — הכפלת העיצורים בקריאת המשנה מתקיימת בפי יהודי תיטואן באותן הקטגוריות שבהן הם מקיימים אותה בקריאת המקרא באמצע התיבה. מסרן א' אינו מקפיד תמיד לקיים ההכפלה במשנה,⁸² כאשר חיתוך ההגאים שבפיו רופף וקריאתו חטופה. אולם יתר המסרנים מקפידים לקיים את ההכפלה במשנה כבמקרא.

3.1.2.1 לעתים נדירות מתגלה בקריאת המשנה תופעה הדומה לתופעת ה"דחיק" וה"אתי מרחיק" אך היקפה — כמו במסורות אחרות — מצומצם למליות היחס ב ול צמודות כינויי קניין:

הייתה לו 'hajtal'lo (יב' ח, ד × 2); וחשכה לו 'We,ħaš'exal'lo (עיר' ד, ז); היתה בו 'hajetab'bo (נג' ה, א).

3.1.2.2 אחרי מלית השאלה מה:

אף כאן נוהגת הכפלה במקרים מועטים בלבד, אף זו לא כפיהם של כל המסרנים: מה מצינו 'ma mma'sinu (ברכ' ז, ג); ממה שקצר 'mim'ma ššekka'sar (פאה ב,

82 מימוש המכפל בקריאת המקרא והמשנה בהגייתו של מסרן א', הרב י' ביבאס, נבדק במסגרת עבודה סמינריונית בנושא זה, שנכתבה בידי גב' אילנה קרת בהדרכת ד"ר אשר לאופר, בחוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בירושלים, בשנת תשל"ט. החומר נבדק בניתוח פוניטי (עפ"י האזנה) ובמידגם מייצג גם בניתוח אקוסטי, עפ"י ספקטרוגרמות. הממצאים מעלים שאמנם אין הרב ביבאס מקפיד לממש את המכפל אלא בכ" 50% מן המקרים שבהם דגושה האות בדגש חזק. אף הוכח שאין למימוש זה שום התיייה. עיצור כפול בקריאת מסרן זה משכו (בבדיקה האקוסטית) בין 30/100 ש' ל 21/100 ש' ואילו עיצור בודד משכו בין 8/100 ל 11/100 ש'. כלומר ההפרש ניכר וניתן לסמוך על האזנה פשוטה בהבחנה בין עיצור רגיל למכפל. תודתנו נתונה לד"ר לאופר ולגב' קרת על שיתוף הפעולה.

ח) ; מה לי ma l'li (תמר', א, א).

3.1.3 מ שוואית של הבינוני פיעל ופועל שאחרי ה הידיעה דגושה בדגש חזק (להוציא מקרים בודדים בקריאתו החטופה של מסרן א') :

המקרים hammekar'sem (שבת יב, ב) ; המלבן hammelab'ben (שם יג, ד) ; המנפץ hammenap'pes (שם) ; למפולש lam,meful'laš (שם טז, א) ; המכנס hammexan'nes (ט"י א, א). (אך : המלקט (ha)melak'ket (שבת יב, ב \times 2) ; המכנה ham^exan'ne (מג' ד, ט), עפ"י מסרן א').

3.1.4 אין בני תיטואן נוהגים להכפיל את הגה המעבר שלפני פתח גנוב: 83
נוגע no'gejaš (ט"י ב, א) ; טבוה te'βowah (חג' ב, ד \times 3), למפרע lemaf'rejaš (מג' ב, א) ; לשבח lešab'bejah (פס' י, ה).

3.1.5 מסורת ההגייה התיטואנית מקפידה בדרך-כלל על "רווח בין הדבקים" 84 על ידי נתינת רווח ברור בין שני העיצורים הזהים :

ויקרו ימי ישראל למות ji(s)ra'el—,la'mut (ברא' מז, כט) ; קללתו kil—lato (יב ב, ה) ; בן-נון bin—'nun (דבר' לב, מד) ; שש שנים 'šeš—ša'nim (שמ' כא, ב) ; לא ימשל למכרה jim'sol—lemox'rah (שם שם ח).

אולם לעתים נוהג מכפל תחת הרווח, בעיקר בקריאת המשנה : כתב במשקין ka'taβbemaš'kin (שבת יב, ה) ; אם מכרו 'zim'maxru (מג' ג, א) ; וכתוב בהן Wexa'tubba'hen (שקל' ג, ב) ;

3.1.6 בקריאתו של מסרן ב' אתה מוצא לעתים מכפל מיותר בעצורים ש, ט ת כגון : אשתו isto (יומא א, א), אישי is'ši (שם א, ג, ה) ; אבטינס abtti'nas, (שם שם ה). 85

3.2 הר הכפולה

מסורת ההגייה של יהודי תיטואן מקיימת ר כפולה בין בקריאת המקרא בין בקריאת המשנה.

3.2.1 בקריאת המקרא מכפילים בני תיטואן את הר באותן תיבות שהמסורה הטברנית הטילה בהן דגש 86 כגון :

לְשַׁרְף lešor'rek,ka (משלי ג, ח) ; הראיתם harrefi'tem (שמ"א י, כב) ; ראשי šer'roši (שה"ש ה, ב).

3.2.2 בקריאת המשנה נוהגים בני תיטואן להכפיל את הר בקטגוריות דקדוקיות אחדות, שבהן נוהגת המסורת הטברנית להכפיל עיצורים שאינם לויעיים או סדקיים. אולם מאחר שהמחקר מתבסס על חלק מן המשנה בלבד ולא על כולה אין לעת עתה

83 בניגוד למנהגן של מסורות אחרות (השווה מורג, בגדאד, עמ' 38 ; כ"ץ, גירבה, עמ' 50).

84 לביורר המונח ראה מורג, תימן, עמ' 65.

85 השווה תעתיקיו של פטרוס נגרי, גרבל סע' 23.

86 וכן הוא אף בקריאת בבל, חלב, גירבה ומכנסא. ראה מורג, שבע כפולות, עמ' 207.

לקבוע את גבולותיה המדוייקים של תופעה זו.⁸⁷ גם עדותו הישירה של מסרן ג' שבקריאת המשנה נהגו יהודי תיטואן בפעלי ע"ר בבניינים הכבדים להכפיל את הר תמיד אינה יכולה לבוא במקום מחקר מקיף וממצה. לעת־עתה נציין את המצאי בלבד תוך השוואה למסורות אחרות:

הכפלת הר במסורת יהודי תיטואן נוהגת בקטגוריות הבאות:

3.2.2.1 א. אחרי ש הזיקה:

שראה *šerra'ʔa* (ברכ' ג, ו); שרואה *šerro'ʔe* (שם ט, ב); שרוב *še'f'roβ* (שבת י, ב); שרועה *šerro'se* (יומא ב, א). מידת קביעות המכפל בקטגוריה זו גדולה יותר

בתיטואן מבמכנאס⁸⁸ ונראה שהיא קרובה לזו שבחלב.

3.2.2.2 ב. בפעלי עי"ן הפועל ר בבניינים הכבדים:

בר"ר פיעל עבר נסתר: בירר *bir'rer* (עיר' ד, ה).

גר"ר: פיעל עבר נסתר: — גירר *gir'rer* (פס' ד, ט).

פיעל עבר נסתרת: גיררה *girre'ra* (פס' א, ב).

גר"ש: פיעל עבר נסתר: גירש *gir'reš* (מכ' א, א; גט' ט, ט).

זר"ד: פיעל בינוני יחיד: מזרד *mezar'red* (שבת יב, יב).

טר"ף: פועל בינוני יחיד: מטורף *metur'raf* (בר' ה, ה).

מר"ק: פיעל עבר נסתר: מירק *mir'rek* (עוק' ב, ה).

סר"ס: פועל בינוני יחיד: מסורס *mesur'ras* (נדה ג, ה).

סר"ק: פיעל עבר נסתר: סירקו *sirre'ko* (כל' כב, ט).

ער"ב: פיעל עבר נסתר: עירב *šir'reβ* (עיר' ב, ו).

נוכחים: עירבתם *širraβ'tem* (שבת ב, ז).

נסתרים: עירבו *širre'βu* (עיר' ד, ו).

עתיד נסתר: יערב *ješar'reβ* (עיר' ד, ט).

מקור: לערב *lešar'reβ* (עיר' ו, ה, ז).

בינוני יחיד:⁸⁹ מערב *mešar'reβ* (עיר' ג, ו).

רבים: מערבין *mešarre'βin* (עיר' ג, א, ב).

פועל בינוני רבים: מעורבין *mešurra'βin* (פאה ג, א).

יחידה: מעורבת *mešur'reβet* (שבת טז, ג \times 2).

נתפעל עבר נסתר: נתערב *nitšar'raβ* (פס' ט, ח).

ער"ה: פיעל עבר נסתר: עירה *šir'ra* (יומא ה, ד).

87 כאמור לעיל סוף סעי' 02.41 הגייתו של מסרן א' רופפת מפאת גילו המופלג. דבר זה בולט במימוש המכפל. ראה לעיל סעי' 3 הע' 82. לפיכך אין לדעת אם ר' בעלת ריטוט אחד בלבד בהגייתו מלמדת בהכרח על העדר המכפל באותה ר. העדויות אפוא מצטצמות לאותם מקרים שהר' כפולה ממש בהגייתו. אולם החסר בעדויות מפי מסרן א' מתמלא מעדויותיהם של יתר המסרנים.

88 השהו מורג, שבע כפולות, עמ' 214.

89 מסורת תיטואן אינה מקיימת ואינה מכירה אותו בידול פונולוגי־סמנטי בין ערב בהותאת 'עירוב דבר כדבר' לבין ערב (בר לא דגושה) כהוראת 'עירוב תחומין' הנוהג (בנטיית הבינוני) במסורות אחרות. ראה מורג, שבע כפולות, עמ' 215 וכ"ן, גירבה, עמ' 54-55.

- בינוני יחיד: ומערה *ʔumšar're* (יומא ד, ד).
 צר"ף: פיעל עבר נסתר: צירף *sir'ref* (מעש' ג, ט, י).
 אך ללא הכפלה: ⁹⁰ שם המפורש *hammefo'raš* (יומא ו, ב); לפי *lefa'reš* (פס'
 ט, ו); המקרה *hamka're* (סוכה א, ח).
 3.2.2.3 ג. בצורות שמניות מסויימות:
 במשקל קָטֹל: סרגין *sarra'gin* (כל' כד, ח).
 במשקל קיטול: טירוף *tir'ruf* (בר' ה, ד); אירוסין *ʔirru'sin* (פס' ג, ז).
 3.2.3 בשתי קטגוריות, שאין המסורת הטברנית מכפילה בהן את הר אין יהודי
 תיטואן נוהגים הכפלתה אף בלשון המשנה:
 1. אחרי ה הידיעה ואחרי ככ"ל שלפני שם מידע:
 הרשות *hare'su(t)* (פס' ג, ז); הראוי *hara'ʔuj* (שבת טז, ב); ברחוב *bare'hoβ*
 (מו"ק ג, ח); לרביעי *lar^eβi'i* (פס' י, ז).
 2. אחרי מ השימוש:
 מְרֻשׁוּת *mer'sut* (שבת יא, א $3 \times$); מְרַחֵק *mera'hok* (יומא ו, ה).
 3.2.4 ר מוכפלת נוהגת במסורת תיטואן אף בארמית בבליית:
 גירא *gir'ra* (גט' לח, ע"א); ארישייהו *ʔarre'sajhu* (ב"מ קו, ע"ב); מתרץ
metar'res (ב"ק כח, ע"ב); לברא *leβar'ra* (ביכ' ל' ע"ב).
 3.2.5 סיכום

בהכפלת הר נוהגת מסורת תיטואן על-פי מסורת חוץ-טברנית, כפי שנוהגות גם
 מסורות תימן, בגדאד, חלב, מכנאס וג'רבה.⁹¹ נראה שבכולן זהו שריד של מסורת
 בבליית.⁹² בעוד שלגבי המסורות הללו היה אפשר להניח הנחה מוקדמת כדבר
 השפעת הערבית על הגיית העברית שלהן,⁹³ הרי לגבי תיטואן אין הווא אמינא
 להניח כלל הנחה כזאת, מאחר שאין מדברים בתיטואן ערבית כי אם לאדינו
 (ובאחרונה – ספרדית), שאין לה ולעברית קטגוריות מורפולוגיות משותפות.
 משמע שמסורת הכפלת הר' מקורית היא.⁹⁴

4. מימושי התנועות⁹⁵

מימושי התנועות זהים במסורת הקריאה של יהודי תיטואן במקרא ובמשנה.

4.1 משך התנועות

- 90 גם בהגייתו של מסרן ג'.
 91 ראה מורג, שבע כפולות, עמ' 207–214; כ"ץ, ג'רבה עמ' 58.
 92 ראה מורג, בן מורח למערב, עמ' 235 ואילך.
 93 ראה מורג, שבע כפולות, עמ' 239.
 94 כדבר האפשרות שמה הכפלה זו היא השפעה ארמית, כפי שהונח לגבי מסורת ג'רבה, ראה כ"ץ, ג'רבה,
 עמ' 58, והע' 1 שם.
 95 סעיפים אחרים בסוגיית מימוש התנועות במסורת יהודי תיטואן נבדקו בספקטרוגרף של המעבדה
 הפוניטית של האוניברסיטה העברית בירושלים ע"י גב' מלכה גרינפלד (שרייכר) בהדרכת ד"ר אשר

4.1.1 מסורת הקריאה של יהודי תיטואן אינה מקיימת הבחנה כמותית בין התנועות, שהיא בעלת ערך פונימי.

4.1.2 בהברות בעלות הטעמה ראשית עשויה התנועה להתארך:

נתאכל $\beta at'to, xal$ (ברא' ג, יז); לא $'lo$ (שם); עליכּן $'ke:n$ (שם, י, ט); מִפְּדָן $mippad'da:n$ (שם מח, ז); שתיהן $\acute{s}ette'he-(n)$ (שבת יא, ב); המושיט $hammo'si'(t)$ (שם); שמונה $\acute{s}emo'na$ (שם יד, א).

4.1.3 הברה שהיא סמוכה להפסק תנועה עשויה להתארך, גם אם אין היא מוטעמת בהטעמה ראשית. נראה שאורך התנועה במעמד זה קשורה בנעימת הקריאה:

חַיָּךְ $\acute{h}aj'je, xa$ (ברא' ג, יז); בקולי $be, k\phi'li$ (שם כב, יח); חייב: $\acute{h}aj'ja: \beta$ (שבת יא, א); פוטריס $'pot, ri:m$ (שם); בארץ $ba'are:s$ (שם שם ג); המלח $ham'mela: \acute{h}$ (שם יד, ב).

4.2 החירק

4.2.1 יהודי תיטואן אינם מבחינים הבחנה פונימית בין חירק מלא לחסר לא באיכות התנועה ולא בכמותה. מימוש החירק הוא תנועה קדמית גבוהה לא-מעוגלת⁹⁶ בכל הנסיבות ההברתיות:⁹⁷

4.2.2 בהברה פתוחה מוטעמת:

כי ki , (ברא' ג, יז); בקולי $bek\phi'li$ (שם כב, יח); ברכתי $birxa'ti$ (שם לג, יא); המביא $hamme'\beta i$ (יב' ב, ט); לפיכך $le'fixax$ (פס' ו, ט, ב); אף-על-פי $af \beta al 'pi$ (שבת יא, ה).

4.2.3 בהברה פתוחה לא מוטעמת:

צוֹתִיךְ $si\beta i'ti, xa$ (ברא' ג, יז); מצאתי $ma'(s)ati$ (שם מז, כט); תקברני $ti(k)be'reni$ (שם); שחיטה $\acute{s}e\acute{h}i'ta$ (פס' ו, ב); כלי $'xeli$ (ביצה ד, ד); מאנה $mia'na$ (יב' א, ב).

4.2.4 בהברה סגורה מוטעמת:

שְׁנַיִם $\acute{s}a'nim$ (ברא' מז, כח); וארבעים $arba'\acute{s}im$ (שם); הדברים $hadde\beta a'rim$ (שם מח, א); פטורין $petu'rin$ (פס' ט, א); פלפלין $pilp'e'lin$ (ביצה ב, ח); הרגתיו $hara\acute{g}'ti: \beta$ (יב' ב, ט).

4.2.4.1 נרשם מימוש אחד של חירק בהברה סגורה מוטעמת כ־ e^- : אשיג $as'se\acute{g}$ (שמ' טו, ט); נראה שמיימוש זה הוא מתוך גרירה לצירי שבתובה הסמוכה אַחַלֵּק.⁹⁸

לאופר. המימצאים מסוכמים בעבודה סמינריונית הנושאת את השם: "תיאור מערכת התנועות במסורת יהודי תיטואן" (ירושלים תשמ"מ). חלק מן הממצאים יובאו להלן (בהערות). תודתנו נתונה לד"ר לאופר ולתלמידתו, שהואילו באדיבותם ללמוד פרשה זו ולהעמיד לרשותנו את המימצאים.

96 בכדיקה הספקטרוגרפית של מימוש ה־י נרשמו הפורמנטים הבאים: F_1 300, F_2 2500, F_3 2560 (ר') גרינפלד, (שם); הפורמנטים של ה־ז שפני דובר עברית ישראלי (בהגיתו של ד"ר לאופר) הם: F_1 310, F_2 2560 (ר') לאופר. תנועות עמ' 136). מלמד שהמימושים התיטואני והישראלי של התנועה י קרובים למדי (בישראל היא גבוהה מעט יותר).

97 עפ"י הבדיקה הספקטרוגרפית לא נתגלו סוגי י בעלי איכויות שונות.

98 ראה גרינפלד, תנועות (שם).

4.2.5. בהברה סגורה לא מוטעמת:

אָשְׁתָּךְ (ברא' ג, יז); כּמִצְרַיִם mi(s)'rajim (שם מז, כט) הִנֵּה hin'ne (שם מח, א); נִתְגַּלְגַּל nitgal'gal (שבת יא, ג); אִירְעוּ 'ir'so (מרו"ק ב, א); שְׁנַצֹּרוּ nis'so(d)u (ביצה ג, ב).

4.2.5.1. במקום אחד מצאנו תנועה מרכזית⁹⁹ (ואפשר שהוא מימוש תנועה "אפס") בהברה סגורה לא מוטעמת במקום שיש בדרך קבע i בקריאתו של מסרן א' (שהיא חטופה בד"כ):

הַמְשַׁכֵּן ham^oš'kan (שבת יב, ג).

4.2.5.2. בתיבה אחת נרשם מימוש של i כתנועה קדמית גבוהה מונמכת בלתי מעוגלת I בהברה סגורה לא מוטעמת בקריאתו של מסרן א':

לְמַגְדֵּל lammIḡ'dal (שבת יג, ה). אך במקום אחר מימושה רגיל: mig'dal (עיר' ג, ג).

4.2.5.3. פעם אחת נמצא איפוס של i בנסיבה זו, בקריאת מסרן א':

מִפְנֵי mpe'ne (שבת יד, ג).

4.3 הצירי

מימוש הצירי במסורת הקריאה של יהודי תיטואן במקרא ובמשנה הוא תנועה קדמית בינונית מוגבהת לא מעוגלת — e⁹⁹. לעתים הוא ממומש כ־e, היינו כבן־גוון של e, אך מעט גבוה יותר, ללא התניות פוניטיות כלשהן:

4.3.1. בהברה פתוחה מוטעמת:

עֵקֶב 'Se:keβ (ברא' כב, יח); לִפְנֵי lif'ne (שם י, ט × 2); וְגַלְגָּה ne'le,xa (שם לג, יב); כִּיעֵד 'kesad (שבת יא, ב); שְׁתֵּי 'set'te (שם); אֵינָם 'enan? (פס' ט, ט).

4.3.2. בהברה פתוחה לא מוטעמת:

לְאֹמֹר le'mor (ברא' ג, יז); וְגַלְגָּה ne'le,xa (שם לג, יב); כִּיעֵינִךְ beše'nexa (שם מז, כט); שְׁתִּיהֵן šette'he-(n) (שבת יא, ב); מְעַשְׂרָה mešasa'ra (שם שם ג); שֶׁבִּי he'βi (ביצה ג, ב).

4.3.3. בהברה סגורה מוטעמת:

הֶעֱץ a'Še(s) (ברא' ג, יז); עַל כֵּן 'ke:n (שם י, ט); יִשְׂרָאֵל ji(s)ra'el (שם מז, כט); מְחִיב m^eħaj'jeβ (שבת יא, א); הַנוֹטֵל hanno'tel (שם שם ב); כֹּהֵן xo'hen (יב ו, ד); בְּאִוִּיר ba:v'ver (שבת יא, ג).

4.4 הסגול

מימושו של הסגול במסורת יהודי תיטואן הוא תנועה קדמית בינונית מוגבהת לא מעוגלת e⁻. לעתים הוא ממומש כ־e, היינו מעט גבוה יותר מן e.

99 עפ"י הבדיקה הספקטרוגרפית (ראה גרינפלד, שם), הפורמנטים של e בתיטואן הם: F₁ 450; F₂ 2000; בהגייה הישראלית (ראה לאופר, תנועות, עמ' 136 הפורמנטים של e הם: F₁ 510; F₂ 1990. הרי שהמימושים בתיטואן ובִּישְׂרָאֵל כמעט זהים.

4.4.1 בהברה פתוחה מוטעמת :

אֶשְׁתָּךְ is'te:xa (ברא' ג, יז) ; בעבורך b^baʒaβu'rexa (שם) ; חֵיךְ haj'je,xa (שם) ; אֶשְׁתְּךָ ʒeʒ'se (שם מז, ל) ; וסלע 'selaʒ (שבת יא, ב) ; מהלכת mehal'lexet (שם שם ד) ; הבונה habbo'ne (שם יב, א) .

4.4.2 בהברה פתוחה לא מוטעמת :

האלה ha'el,le (ברא' מח, א) ; נֶאֱסַף neʒe'saf (שם מט, כט) ; נֶעֱשִׂית neʒe'se(t) (שבת יא, ו) ; שְׁהוּא še'hu (שם יב, א) ; אָחַד e'ħa(d) (שם שם ד) .

4.4.3 בהברה סגורה מוטעמת :

תֹּאכְלֶנָה 'toxa'lenna (ברא' ג, יז) ; אֶשֶׁר a'ser (שם כב, יח) ; בָּהֶן ba'hen (שבת יד, ד) ; אֵלָא 'ella (ברא' א, א) .

4.4.4 בהברה סגורה לא מוטעמת :

הארץ ha'are(s) (ברא' כב, יח) ; עֵקֶב 'Zekeβ (שם) ; אֶת־בְּרַכְתִּי-ʒet (שם לג, יא) ; נִיאֶמֶר baj'jomer (שם שם יב) ; בְּאֶמְצַע baem'saʒ (שבת יא, א) ; מֵהִלְכַת mehal'lexet (שם שם ד) ; אֵלִיעֶזֶר eli'zezer (שם שם ה) .

4.5 השוואת מימושי הצירי והסגול

אין מסורת תיטואן מבחינה בין מימוש הצירה למימוש הסגול בנסיבה הברתית ופונטית כלשהי. לשניהם מימוש אחד: e (תנועה קדמית בינונית מוגבהת לא מעוגלת). תכונה זו היא מתכונותיהן המובהקות של המסורות ה"ספרדיות" ומהתכונות האופייניות לניקוד הארץ-ישראלי.¹⁰⁰

4.5.1 השוואת מימושי הצירי-סגול והחירק

בניגוד לקהילות אחרות בצפון-אפריקה שבהגיתן בטל הניגוד הפוניטי בין צירי-סגול וחירק (ראה מורג Pronunciations עמ' 1136 סע' D ; כ"ץ ג'רבה סע' 7.3.2), הרי שבתיטואן נתקיימה כמתואר לעיל הבחנה בין מימוש הצירי והסגול מחד גיסא (מימוש e) לבין מימוש החירק מאידך גיסא (i) ואפשר שנסתייע קיומה של הבחנה זו על ידי לשון-הדיבור שבפי יהודי תיטואן, שבה קיימות שתי פונימות נפרדות, e, i, בעלות מימושים נפרדים המקבילים לחירק ולצירי סגול. הבחנה זו קיימת היתה כבר בספרד לפני הגירוש לפי עדותו של רשב"ץ דוראן ב'מגן אבות'.¹⁰¹

4.6 הקמץ

מסורת יהודי תיטואן מבחינה הבחנה איכותית בין שני סוגי קמץ לפי הנסיבות ההברתיות, כדרך המסורות ה"ספרדיות": קמץ "גדול" וקמץ "קטן". קמץ "קטן" הוא הקמץ הבא בהברות סגורות לא מוטעמות (וכן בהברות סגורות לא מוטעמות עפ"י המסורת הטברנית גם אם הקורא מקיים בהן הטעמה, כגון נְכַרִי, ראה להלן) ; וקמץ "גדול" הוא הבא ביתר הנסיבות דהיינו : בהברות סגורות מוטעמות (ובהברות

100 ראה דיון בשאלה זו אצל כ"ץ, ג'רבה, עמ' 71-72 והביבליוגרפיה המפורטת שם בהע' 1-7.

101 דף נ"ה ע"א ע"ב ראה ילון, קונטרסים, ב' עמ' 72.

סגורות מוטעמות עפ"י הכללים הטברניים גם אם אין הקורא מקיים בהן הטעמה, כגון: אַיִנס, ראה להלן.) ובהברות פתוחות.

4.6.1 מימוש הקמץ ה"גדול" בכל הנסיבות הפוניטיות הוא תנועה קדמית נמוכה לא מעוגלת — a¹⁰²:

4.6.1.1 קמץ בהברה פתוחה:

(א) מוטעמת.

וְאֵלֶּהָ *βeele'xa* (ברא' לג, יב); שְׁנָה *ša'na* (שם מז, כח); סִפְנָה *seka'na* (מג' ד, ח); וּבִשְׁעַת־הַרְגֵל *ʔuβ'šašat* (חג' ג, ו); נִכְנְסָה *nix'nasa* (פס' ה, ה).

(ב) לא מוטעמת:

אֶמֶר *jea'mar* (ברא, י, ט); בִּרְכֵתִי *birxa'ti* (שם לג, יא); תִּבְלִין *teβa'lin* (ביצה ה, ד); קִרְיָהָ *kerane,ha* (שם ב, ה); מִתְחַלְתּוּ *mitt^e,hilla'to* (פס' ז, ד).

4.6.1.1.1 קמץ הבא לפני קמץ "קטן" מימוש קמץ "גדול" — a:

תְּעַבְדֶם *taβoβ'dem* (שמ' כג, כד); וּפְעֻלְכֶם *ʔufaβol'xem* (ישע' מא, כד).

4.6.1.1.2 קמץ הבא לפני חטף קמץ מימוש קמץ "גדול" — a: *jaḥo'ram*, (שמ' כב, יט); בְּשַׁעֲלוּ *bešaβo'lo* (ישע' מ, יב); טָהְרוּ *taho'ro* (יומא ה, ו); לְמַחֲרַת *lemaḥo'ra*: (סוכה ג, יג).

4.6.1.1.3 קמץ הבא באות הראשונה של צורות הריבוי מן התיבות קָדַשׁ וּשְׁרַשׁ מימוש קמץ "גדול" — a¹⁰³:

קָדְשִׁים *ka(d)a'šim* (מכ' ג, ג); קָדְשֵׁי *ka(d)a'šaβ* (שבועות א, ד); שְׁרָשִׁים *šara'šim* (עוק' ב, י); שְׁרָשֵׁי *šara'šaβ* (אבות ג, יז × 3).

מימוש הקמץ שלפני קמץ "קטן" וחטף-קמץ וכן מימוש הקמץ הראשון בתיבות קְדָשִׁים וּשְׂרָשִׁים כ־a ("קמץ "גדול") אופייני למסורות ה"ספרדיות"¹⁰⁴.

4.6.1.2 קמץ בהברה סגורה מוטעמת (ובמשנה — גם בהברות שעפ"י המסורת הטברנית הן מוטעמות אך מסורת תיטואן אינה מקיימת בהן הטעמה):

הַבָּאֵת *hu'βat* (ברא' לג, יא); לֶךְ *'lax* (שם); אֶפְרַת *ef'rat* (שם מח, ז); אֵינָם *'enam* (פס' ט, ט); לְפִיכֶךְ *le'fixax* (שם ח, ו); הָעוֹבֵר *haβo'βar* (יב' ז, ה); עֶבְרָה *Sibbe'rah* (שם).

4.6.2 מימוש הקמץ ה"קטן" הוא כמימוש החולם: תנועה אחורית בינונית מוגבהת מעוגלת — o:

102 בבדיקה הספקטרוגרפית נרשמו הפורמנטים הבאים: F_2 1500, F_1 700 (ראה גרינפלד, תנועות שם). מימוש קרוב מאוד אפוא למימוש ה־a בעברית הישראלית, שנרשמו בה הפורמנטים הבאים: F_1 760, F_2 1240 (ראה לאופר, תנועות, עמ' 136). כמדין לא נמצאה בהגיית יהודי תיטואן a אחורית, לא בהאזנה, ולא בבדיקה המעבדתית הספקטרוגרפית.

103 אך ריבויין של תיבות אֶל וְאֵין הם אֶלִים וְאֵינים ומימוש תנועת הא ש בהן הוא o. השווה למסורת גירבה: כ"ץ, גירבה, עמ' 75–76.

104 על הסיבה להגייה זו ועל הספרות העוסקת בכך ראה מורג, בגדאד, עמ' 57 והע' 84; כ"ץ, גירבה, עמ' 76 והע' 1–8.

בְּאֲזוּי־פֶרֶה (ברא' נ, ה); קָבְרוּ koβ'ro (שם שם יד); תְּעַבְדֶם taβoβ'dem (שמ' כג, כד); מִתְּנִיּוֹ βmot'na (שבת יד, ד); בְּכָל be'xol- (פס' י, ה). מימוש זה הוא מסגולותיה של המסורת הספרדית-ארץ-ישראלית.¹⁰⁵

בתיבה נְכַרִי noxri (שבת כד, א × 2) הקמץ ממומש o, היינו קמץ "קטן" אף שבהגיתו של הקורא הטעם מלעיל, משום שעפ"י הכללים הטברניים ההברה הראשונה אינה מוטעמת.

4.6.2.1 חריגים לכלל זה:

(א) כדרכן של עדות "ספרדיות" אחרות ממומש הקמץ שבתיבה פֶל ב-2 פסוקים במקרא כקמץ "גדול" a: פֶל עצמתי תאמרנה kal- (תה' לה, י); פֶל אחירש 'kal (משלי יט, ז).

הגייה זו נובעת מהכללת שני פסוקים אלו (לעניין אחר) בכלל אחד עם הפסוק וּכָל בשליש עפר הארץ (ישעיה מ' יב) βe'xal, בספרות המסורה.¹⁰⁶

(ב) בדיונו של בעל מנחת-שי על התיבה וְשֶפָה (שמ' כח, כ) הוא מציין שיש שבע תיבות במקרא שהקמץ בהן הוא "גדול" אעפ"י שהן באות בהברה סגורה לא מוטעמת:

בני תיטואן מממשים בשש מתוך שבע תיבות אלה את הקמץ כקמץ "גדול", ואת השוא — בהתאם לטעמים שבתיבה:¹⁰⁷

וְשֶפָה βi,jaš'e (שמ' כח, כ); וְיִשְפָה βi'jaš'fe (יחז' כח, ג); מְדַלְיוֹ mid'daljaβ (במד' כד, ז); הַדְרָבָן haddar'βan, (שמ"א יג, כא); פְּדֶרְבָנוֹת kad'darβo,not (קה' יב, יא); וְשֶהְדִי βesha'(d)i (איוב טז, ט).

התיבה השביעית שבעל מנחת שי כולל בקבוצה זו היא הַקְרָבָן (יחז' מ, מג); אולם בני תיטואן מממשים כאן את הקמץ כקמץ "קטן" o. hakkor'ban.¹⁰⁸

4.7 הפתח

מימוש הפתח במסורת הקריאה של יהודי תיטואן הוא תנועה קדמית נמוכה לא מעוגלת a, בכל הנסיבות ההברתיות:

4.7.1 בהברה פתוחה:

4.7.1.1 מוטעמת:

צִיד (saji(d) ' (ברא' י, ט × 2); חַנְנִי ḥan'nani (שם לג, יא); תַחַת taḥat' (שם מז,

105 ראה מורג, בין מורח למערב, עמ' 235.

106 על הספרות העוסקת בכך ראה מורג, בגדאד, עמ' 58 והערה 85; כ"ץ, גירבה, עמ' 78 והע' 1-3.

107 ראה לקמן בפרק השוא "אחרי תנועה 'גדולה'".

108 השווה כ"ץ, גירבה, עמ' 79. ההסבר שהוצע שם למימוש הקמץ שבתיבה זו כ־o, היינו מתוך אסימילציה של העיצורים הסמוכים ק ור, יפה אף לכאן. ואעפ"י שאין המימוש התיטואני לעיצור ק נחצי (מולן) אפשר שההידמות אירעה לפני שאבדה הנחציות בהגייה התיטואנית. מכל מקום המסורת של הגיית תנועת a כס בסביבת ק ור נוהגת בהגיית בני תיטואן בתיבות מלשון המשנה, כגון בתיבה קרדום שמסון א' מקיים בה בעת ובעונה אחת שתי קריאות: קרדום וקורדום (שבת יז, ב) עפ"י הערתו שם אגב קריאה.

- (ט); פִּזִּית kaz'zajit (ביצה א, ה).
- 4.7.1.2 לא מוטעמת:
- בעבורך b,bašaβu'rexa (ברא' ג, יז); ליעקב lijaša'koβ (שם מח, ב); אַחריך aħa'rexa (שם שם ד); אַחַת a'ħa(t) (שבת יא, ב); ובְּמַעַצַּד maša'sad (שם יב, א).
- 4.7.2 בהברה סגורה:
- 4.7.2.1 מוטעמת:
- אָמַר (?a'ma:r) (ברא' ג, יז); שְׁמַעְתָּ ša'ma:š,ta (שם); אַחַר a'ħar (שבת יא, ב); זָרַק za'rak (שם שם א). נְתַלְגַּל nitgal'gal (שם).
- 4.7.2.2 לא מוטעמת:
- נְתַאכַּל βa'to;xal (ברא' ג, יז); חֲיִיךָ ħaj'jexa (שם); פְּזַרְעֶךָ be(z)ar(š)a'xa (שם כב, יח); חֲיִיב ħaj'ja:β (שבת יא, א); הֲיִחִיד ħajja'hi(d) (שם).
- נרשם מקרה אחד של מימוש a כתנועה מרכזית σ בהברה סגורה לא מוטעמת בקריאתו של מסרן א' (שהיא חטופה בדרך כלל): קָרְשֵׁי-הַמִּשְׁכָּן kər'se (שבת יב, ג).

4.8 השוואת מימושי הקמץ והפתח

מימוש הקמץ ה"גדול" במסורת תיטואן זהה למימוש הפתח. שניהם ממומשים תנועה קדמית נמוכה בלתי מעוגלת a; תופעת הזדהות זו היא מתכונותיהן של המסורות ה"ספרדיות" ושל הניקוד הארץ-ישראלי.¹⁰⁹

4.9 פתח גנוב

מסורת ההגייה של יהודי תיטואן מקיימת בקביעות את הגייתו של הפתח הגנוב לפני הלועיים ח ו ע והחוכך הסדקי ה (במפיק) שבסופי תיבות. מימוש הפתח הגנוב הוא כמימוש הפתח והקמץ ה"גדול", היינו תנועה קדמית נמוכה בלתי מעוגלת a. לפני הפתח הגנוב נוספת חצי-תנועה קדמית j אם התנועה שלפני ה ח ע היא חירק או צירי, או חצי תנועה אחורית w אם התנועה שלפני ה ח ע היא חולך או שורק. בניגוד למסורות אחרות אין נוהגין בתיטואן להכפיל את הגה המעבר w או j.¹¹⁰

יָגִיה jag'gijah (תה' יח, כט); אֱלוֹהַּ ?e'lowah (דב' לד, ט); רַעַר ro'waš (ישע' א, טז); הוֹפִיעַ ho'fi:jaš (דב' לג, ב); הַקוֹדֵחַ ko'dejaħ (שבת יב, א); והקורע ko'rejaš (שם יג, ב); טְבוֹחַ te'βo'wah (חג' ב, ד \times 3); קִילוֹחַ kil'lu:wah (ט"י ב, ז); יוֹכִיחַ jo,xi'ja-ħ (פס' ו, ב).

109 על הספרות העוסקת בסוגייה זו ראה כ"ץ, גירבה, עמ' 86–87 והע' שם.

110 השווה מורג, בגדאד, עמ' 55 והע' 81; כ"ץ, גירבה, עמ' 87–88. לשאלתי בעניין זה השיבו האינפורמנטים מתיטואן שלידיעתם אין כלל הגה מעבר בין התנועה לבין הפתח הגנוב, אך ידוע להם שבמסורת שמחין לתיטואן יש הגה מעבר כזה ואפילו דגוש.

תכונה זו של קיום הפתח הגנוב בנסיבות אלה היא מתכונותיה של המסורת הטברנית שאינן מצויות בניקוד הארץ-ישראלי ושמצויות אך מעט בכתב-ידי שמסורתם בבליית.¹¹¹

4.10 שורק וקיבוץ.

במסורת הקריאה של בני תיטואן אין הבחנה בין שורק וקיבוץ לא כמותית ולא איכותית. שניהם ממומשים תנועה אחורית גבוהה מעוגלת u. לעתים רחוקות המימוש הוא u נמוכה קמעה, ללא התניות. במצולע התנועות שהורכב עפ"י בדיקה מעבדתית ספקטרוגרפית¹¹² התנועות u ו-ו (חולם) סמוכות למדיי; אעפ"כ ההפרש ביניהן קבוע ועומד ואין שום קושי להבחין ביניהן בהאזנה רגילה:¹¹³ מִמְנוⁿu (ברא' ג, יז); ארורה ?aru'ra (שם); הֶבְאָת hu'bat (שם לג, יא); בְּלוּז be'luz (שם מח, ג); אֶחָזַת aḥuz'zat (שם שם ד); יַעֲשׂוּ jaša'su (יב' ד, ג); מִתָּר mut'tar (פס' ו, ה); פְּסוּל pis'sul (שם ח, ו).

4.10.1 שורק בראש התיבה

ו החיבור שלפני אות שוואית ושלפני אותיות בומ"פ מונעת דרך קבע בתנועת השורק וממומש u:

וּלְאָדָם ?ula'(d)am (ברא' ג, יז); וּנְשֵׂאתָנִי u(n)sa'tani, (שם מז, ל); וּמוֹלַדְתָּךְ umolad,te'xa: (שם מח, ה); וּמְגַבּ umgab'beβ (ביצה ד, ו).

4.10.1.1 פתיחתה של הברת ו' החיבור השרוקה:

ו החיבור השרוקה פותחת בסותם סדקי?¹¹⁴ לעתים קרובות, הסותם הסדקי נאלם בהגייה ומימוש ו הוא תנועה בלבד, u.

4.11 החולם

מימוש החולם (המלא והחסר), וכן מימוש הקמץ ה"קטן" הוא תנועה אחורית בינונית מוגבהת מעוגלת o (ולעתים מוגבהת קמעה יותר — ¹¹⁵o:). לקול le'kol (ברא' ג, יז); וּתְאָכַל Bat'to-xal (שם); גְּבוֹר (g)ib'bor (שם י, ט). גוּי

111 ראה על כך כ"ץ, ג'רבה, עמ' 87 והע' 2-3, עמ' 88 והע' 3-4.

112 הפורמנטים של התנועה u בהגיית בני תיטואן הן 1050 F₂, 490 F₁ (ראה גרינפלד, תנועות שם) לעומת הפורמנטים שבהגייה הישראלית: 835 F₂, 310 F₁ (ראה לאופר, תנועות, עמ' 136). הווה אומר: ההפרש ניכר! זו התנועה היחידה שהפורמנטים שלה בהגייה התיטואנית נבדלים בצורה ניכרת מאלה של ההגיה הישראלית.

113 העדר ההבחנה בין שורק לקיבוץ הוא מתכונות כלל מסורות ההגייה של עדות ישראל. ראה מורג Pronunciations, עמ' 1135, סע' B ס"ק A.

114 על המצב ביתר המסורות ועל הספרות העוסקת בכך ראה כ"ץ, ג'רבה, עמ' 92 והע' שם.

115 בבדיקה הספקטרוגרפית נרשמו הפורמנטים הבאים: 1100 F₂, 520 F₁ (ר' גרינפלד, תנועות), ואילו בעברית הישראלית הפורמנטים הם: 975 F₂, 510 F₁ (ראה לאופר, תנועות, עמ' 136). הווה אומר, הקרבה בין שתי ההגיות, התיטואנית והישראלית, גדולה למדי.

go'je (שם כב, יח); אילונית ?aj,jalo'nit (יב' א, א); אַחִיּוֹת ahij'jot (שם ג, ד);
זורקין 'zor'ki-n (שבת יא, ב); כְּתָל 'ko'te-l (שם שם ג).

4.12 השוואת מימוש השורק (והקיבוץ) למימוש החולם. מסורת יהודי תיטואן מבחינה בבירור בין מימוש השורק-קיבוץ (u) לבין מימוש החולם (o, o), בניגוד לאי-הבחנה הנוהגת בצפון-אפריקה בכלל, במסורות "ספרדיות" אחרות ובכתבי-יד אחדים שניקודם ארץ-ישראלי.¹¹⁶ לכן אפשר לומר שמסורת תיטואן ממשיכה בעניין זה את המסורת הטברנית באופן ישיר; אולם אין להוציא מכלל אפשרות שיד הספרדית (או הלאדינו) בדבר, היינו שהמסורת התיטואנית לא הייתה שונה בעניין זה מיתר המסורות ה"ספרדיות" אלא שהיא "תיקנה" את הגייתה בהשפעת הלשון הספרדית המדוברת בפיה.

5. השווא

5.1 בפרק זה תתואר הגיית השוא במסורת הקריאה של יהודי תיטואן במקרא ובמשנה. מאחר שלמשנה אין מסורת של ניקוד ייקבעו השואים במשנה לפי דרכה של המסורת ומתוך השוואה לכללים הטברניים.

5.2 שני מימושים בסיסיים לשוא במסורת תיטואן: מימוש תנועתי ומימוש "אפס", כלומר — העדר תנועה. להדגמת שני המימושים נבחרו עשרה פסוקים מפרק מח' בבראשית ופרק יא' ממסכת שבת.

5.2.1 מימושי "אפס"

במקרא:

בראשית מח:

פסוק ה: מִצְרַיִם, מִצְרַיִמָּה, אֶפְרַיִם, וּמְנַשֶּׁה, בְּרֹאבֹן, וְשִׁמְעוֹן, יְהוּדָה

י: יִשְׂרָאֵל, לְרֵאוֹת, וַיִּחַבֵּק.

יא: יִשְׂרָאֵל, פְּלִלְתִּי, הֲרָאָה, זְרַעְךָ

יב: בְּרַבְּיּוֹ, וַיִּשְׁתַּחֲוֶה, אֶרְצָה.

יג: אֶפְרַיִם, בְּשִׁמְאֵלוֹ, יִשְׂרָאֵל (2 ×).

טז: הַמְּלֶאכֶּה, יִבְרַךְ, אֲבֹתֵהֶם, וַיִּצְחַק, וַיִּדְגֹּג

יז: וַיִּרְא, אֶפְרַיִם, וַיִּתְמַךְ, אֶפְרַיִם

יט: וַיִּמְאָן, זְדַעְתִּי (2 ×) יִגְדַּל, יִגְדַּל, זְרַעוֹ, יְהִיָּה.

כ: וַיִּבְרַכֶּם, יִשְׂרָאֵל, כְּאֶפְרַיִם, וְכַמְנַשֶּׁה, אֶפְרַיִם, לְפָנָי

כב: לְקַחְתִּי, בְּחֶרְבִי וּבְקִשְׁתִּי

במשנה:

116 ראה כ"ץ, גרבה, עמ' 91 והביבליוגרפיה המפורטת בהע' 1-9 שם.

שבת יא :

- משנה א : מרשות (3 ×), לרשות (3 ×), ורשות, בְּאִמְצָע, רבי פּוֹטְרִין.
 ב : גְּזוּזְטְרָאוֹת, ברשות (2 ×), הֵיטָה, זורקין, חוליות, וְכַחֲכֵן אַרְבָּעָה, הלויים.
 ג : אַרְבַּע (6 ×), לְמַעַלָּה, וְנִתְגַלְגַּל (2 ×).
 ד : אַרְבַּע (3 ×), ורשות (2 ×).
 ה : לְחִבְרָתָהּ מְטַלְטְלִין (2 ×).
 ו : וְנִזְכָּר (2 ×), שְׂנִיעָתָה, שְׁנִשְׂרָפָה, תַּחֲלָתָן (3 ×).
 5.2.2 מימושים תנועתיים

במקרא :

- פסוק א : הַדְּבָרִים, לְיוֹסֵף, שְׁנֵי, מְנַשָּׁה
 ד : הַגְּנִי, מִפָּרֶךְ, וְהַרְבִּיתָּ, וְנִתְמִי, לְזִרְעֶךָ
 ו : וּמִלְדֻתְךָ, לָךְ, יִקְרְאוּ בְּנֵחֶלְתֶּם
 י : וְעֵינֵי, כְּבָדוֹ
 יג : שְׁנֵיהֶם מִשְׁמָאל מְנַשָּׁה
 יד : זְמִינוֹ, שְׁמָאלוֹ, מְנַשָּׁה. (2 ×), הַבְּכוֹר
 טז : יִבְרַךְ, הַנְּעָרִים, וְיִקְרָא, שְׁמִי, וְשֵׁם, וְיִצְחָק, וְיִדְגּוֹ, בְּקֶרֶב.
 יח : הַבְּכוֹר, יִמְיָנְךָ
 יט : לְעֵם, וְגַם, וְאוֹלָם, וְזָרְעוֹ, מֵלֵא
 כ : וְיִבְרַכֶּם, בְּךָ, יִבְרַךְ, יִשְׁמַךְ, כְּאֶפְרַיִם, וְכַמְנַשָּׁה, מְנַשָּׁה.
 במשנה :
 א : מְחִיב
 ב : שְׁתֵּי (2 ×), גְּזוּזְטְרָאוֹת, כְּנָגֵד, וְהַזּוֹרֵק, שְׁתִּיהֶן, בְּדִיּוּטָא, וְהַזּוֹרֵק, הַקְּרָשִׁים, וְסָלַע,
 גְּבוּהֵיזֵן, וְכַחֲכֵן, וְהַנּוֹתֵן.
 ג : לְמַעַלָּה טַפְחִים (2 ×), לְמַטָּה, לְתוֹךְ (2 ×), וְנִתְגַלְגַּל (2 ×), לְאַרְבַּע (2 ×).
 ד : רֶקֶן (3 ×), מְהֻלְכָת (2 ×), לְתוֹכוֹ, (וְ) בְמָה, בְּתוֹכוֹ.
 ה : לְסַפִּינָה, הַסַּפִּינָה (2 ×), סַפִּינּוֹת, קְשׁוּרוֹת (2 ×), בְּזוֹ, מְטַלְטְלִין (2 ×), לְזוֹ (2 ×).
 ו : וְנִזְכָּר (2 ×), לְאַחַר, קְלָטָה (2 ×), בְּבִהְמָה, הַכֶּלֶל, שְׁתָּהָא, שְׁגָגָה (4 ×), פְּטוּרִין,
 תַּחֲלָתָן (I).

5.3 שוא שמימושו "אפס", כלומר שוא החותם הברה ייקרא כמקובל שוא נח. שוא שאינו חותם הברה, ואשר מימושו תנועה ייקרא שוא נע.¹¹⁷ לצורך בדיקת תפוצתו של השוא הנע נדון בו לפי הקטגוריות המקובלות ונדון במהותו של השוא בכל אחת מן הקטגוריות האלה.

117 כתיטואן עצמה נהגו המונחים הבאים : שוא = sheva que se lee = שוא הנקרא ; sheva que sa salta = שוא שמדלגים עליו.

5.3.1 שוא בראש התיבה.

שוא בראש התיבה הוא נע במסורת יהודי תיטואן הן במקרא הן במשנה, להוציא חריגים אחדים במשנה:

לְקוֹל le'kol (ברא' ג, יז); לְיוֹסֵף ljo'sef (שם מח, א); שְׁנֵי še'ne (שם); מְנַשֶּׁה menasš'e (שם); מְחַיֵּב meħaj'je (שבת יא, א); גְּזוּזְטָרוֹת gezuz,tera'ot (שם יא, ב).

5.3.1.1 בקריאת המשנה נתגלו חריגים אחדים: תְּחִלָּתָן thilla'tan (שבת יא, ו $3 \times$); אולם בהיקרות הראשונה שם הוא נע חטוף t^ehilla'tan; שְׁחִיטָה š'hi,ta (פס' ו, ב, בהיקרות השלישית; אולם ביתר היקריותיה של תיבה זו שם השוא נע חטוף); קְדוּשָׁתָן k(d)ušša'tan (מג' ג, ז); לעתים תכופות בתיבה רבִּי כשהיא נקריית לפני שם פרטי, כגון: רְבִּי טַרְפוֹן r^bbi tar'fon (ביצה ג, ה).

אפשר לתלות את היאפסותו של השוא שבתיבות אלה בכך שהוא רחוק מרחק של שתי הברות או יותר מהטעם הראשי. (התיבה רבִּי שבציורופים "רבִּי + שם פרטי" אינה נושאת טעם לעצמה והיא נסמכת אל הטעם שבשם הבא אחריה). תופעה זו קיימת — אף היא כחריג — במסורת הקריאה של יהודי תימן.¹¹⁸ אולם בתיטואן אין להוציא מכלל אפשרות אף השפעת לשון־הדיבור (הספרדית־יהודית) שהרי בה כבר הושגרה על לשונם הגייתו של דבק־עיצורים בראש תיבה.

5.3.2 שני שואים רצופים בראש התיבה.

בקריאת המשנה, מקיימים בני תיטואן במקרים מועטים בלבד שני שואים רצופים בראש התיבה הפותחת באחת מאותיות השימוש וכל"ב בעיקר כשתיבה זו היא מונח מיוחד (כגון תיבה הפותחת פרשה במקרא והמשמשת שם לאותה פרשה): לְשִׁמְעַ leše'ma3 (בר' ב, ב); לְלֶהֱיָהּ leβeha'ja (שם); בְּגִנּוֹת bege'nu(t) (פס' י, ד); לְכַסְדָּרָן le(x)esi(d)'ran (מג' ג, ד); וְכַנְסָה βekena'sah (יב' ו, ד); בְּקִתּוֹבְתָה be(k)etubba'tah (שם ד, ג); וְנִתְיַיֵּן Weneti'nin (שם ח, ג).

5.3.3 שוא באות דגושה

שוא הבא באות דגושה (בדגש חזק) הוא נע, בין בקריאת המקרא בין בקריאת המשנה:¹¹⁹

הַדְּבָרִים haddeβa'rim (ברא' מח, א); מְשָׁמַל miss^emol (שם שם יג); הַתְּהַלְכוּ hithalle'xu (שם שם טו); יִקְהֶה jikke'hat (שם מט, י); הַסְּפִינָה assefi'na (שבת יא, ה); בְּבֵהֶמָה babbehe'ma (שם שם ו); שְׁתֵּהָ šette'he (שם). אחד חריג:¹²⁰

מְטַפְחֹת metapp'hot (מו"ק ג, ח בהיקרות הראשונה של תיבה זו; אך בהמשך שם ובמשנה ט: metappe'hot).

118 עיין מורג, תימן, עמ' 168 ואילך, סע' 48 ד' גג וכן בעמ' 136.

119 בתיבה הלִיָּים halβij'jim שבמשנה (כגון: שבת יא, ב) נוהגים הקוראים לקרוא בלא מכפל אחרי ה היידוע באיפוס השוא, ממש עפ"י המסורת המקראית של תיבה זו. ראה גוניוס סע' 20m.

120 תופעת איפוס השוא בקטגוריה זו רווחת יותר במסורת גירבה. ראה כ"ץ, גירבה עמ' 112–113.

5.3.4 השוא השני משני שואים רצופים :

בקריאת המקרא שוא זה הוא נע. בקריאת המשנה שוא זה נע בתיבות עבריות. בתיבה לועזית אחת הוא נח :

במקרא : נִישְׁטָמְהוּ Wajjiste'muhu, (ברא' מט, כג) ; וַיַּעֲרֹךְ βijaʒze'rek,ka (שם) שם כה) ; מששכבי mišk^eβe (שם שם ד).

במשנה : מְטַלְטְלִין metalte'lin (שבת יא, ה II) ; הַמְקַלְקְלִין hammekalke'lin (שם יג, ג) ; אֶסְפְּלִיט ʔispela'nit (שם יט, ב, עפ"י גירסא אחרינא שבקריאת הקריין) ; נִפְרְקָה nifre'ka (שם כב, ו).

במילה לועזית¹²¹ אַנְדְרוֹגִינוֹס ʔandrogi'nos (שבת יט, ג × 2).

5.3.5 שוא שאחרי "תנועה גדולה"

שניים הם מימושי השוא שאחרי "תנועה גדולה" : (א) תנועה מלאה או חטופה ; (ב) "אפס". דוגמות :

5.3.5.1 בקריאת המקרא :

(א) תנועה מלאה או חטופה :

וְהַתְּכַרְכוּ βe, hitb^bare'xu (ברא' כב, יח) ; וְאֶלְכָה Weele'xa, (שם לג, יא) ; הָאֶסְפוּ 'hease'fu (שם מט, א) ; נְזִלִים noze'lim (שמ' טו, ח) ; וְקָרְאוּ jikkare'ʔu (ברא' מח, ו) ; וְאֶבְרַכְכֶם βaʔaβare'xem (שם שם ט) ; וַיִּמְיֶן jemin^exa (שם שם יח) ; וַיִּשְׁמַךְ jesim^exa (שם שם כ) ; וַבְּאוֹצְרוֹתַי beʔosero'taj (דב' לב, לד).

(ב) מימוש "אפס" :

הִרְפְּאִים ha'rof²im (ברא' נ, ב) ; וַיֵּאמְרוּ βaj'jomru (שם שם יא, טו, יח) ; חֲרַנְךָ ḥa'ronxa (שמ' טו, ז) ; וַיִּמְנַךְ je'minxa (שם שם יב).

5.3.5.1.1 נראה שההתנייה למימושו של השוא המצעי הבא אחרי "תנועה גדולה" כשוא נע היא מציאותה של געיה לפני השוא. מסקנה זו עולה אף מדברי המסורנים עצמם,¹²³ שמקובלים הם מאבותיהם ומרבותיהם שגעיה הבאה אחרי "תנועה גדולה" ולפני שוא קובעת את ערך השוא כשוא נע.

5.3.5.1.1.1 אולם מציאותו של טעם אחר, שאינו געיה, לפני השוא המצעי שאחרי תנועה גדולה אינו מורה על הנעת השוא. כך אתה מוצא ששוא מצעי שאחרי תנועה גדולה הבא בתיבה הנושאת את צירוף הטעמים אזלא וגרש (במינוח אחר : קדמא ואזלא), או הצירוף שופר הולך (מונח) וזקף קטון ואחרים, שמימושם מלעיל (וזהו מימושם העיקרי בנסיכה זו), שוא זה מימושו נח, באשר נסיגת הטעם יוצרת סגירת הברה¹²⁴ :

121 במסורת בגדאד רווח יותר איפוס השוא בקטגוריה זו בתיבות לועזיות ראה מורג, בגדאד, עמ' 68.

122 כך הוא אף במסורת בגדאד. למרות הכתיב החסר ראה מורג, בגדאד, עמ' 78.

123 כך מפי הרב"י ביבאס ומפי הרב ע' בן־חמו (מסורנים א' וד'). לדבריהם, הקפידו כבר מנעוריהם לקרוא השוא שאחרי תנועה גדולה וגעיה כשוא נע. מאידך גיסא לא היה תפקיד לגעיה שאחרי תנועה קטנה ושלפני שוא או לגעיה שלפני תנועה שאינה שוא.

124 ראה דותן, דקה"ט. במונח "סגירה שמנסיגה" עפ"י המפתח (עמ' 408), כגון כעמ' 34 סע' III ג' 2.

וְגַבְרָא (שם 'גב, כב) βe'na:g, fu (שם 'כא, כב); וּמְכַרְוּ ?u'ma·xru (שם שם לה); אַיְבִיךָ ?ojβexa (שם כג, כב); הַצְבֹּאוֹת has'soβot (שם"א ב, כב); קַעֲטִיָּה keJotja (שה"ש א, ז); חַרְנֶךָ ḥa'ronxa (שם"ו טו, ז).

כך הוא אף בצירוף של שתי תיבות במעמד של נסוג אחר והנושאות את הטעמים הנ"ל:

הַגְרוּ אִישׁ hargu (ברא' מט, ו); אֲזַלְתָּ יָדְךָ a:zlat (דב' לב, לו); מְצֵאוּ מַיִם mas²u (שם"ו טו, כג); פָּשְׂעוּ בִּי pašsu (ישע' א, ב); שְׁנַלְמִי רֶעַךְ šolmi (תה"ז, ה).

5.3.5.1.1.2 בסוגייה זו מעניינים במיוחד זוגות של תיבות, שהוא מצעי מופיע בהם אחרי תנועה גדולה והנבדלות אך במציאותה או בהעדרה של געיה לפני השוא. בכוא געיה מימוש השוא הוא נע, ובהעדרה — מימוש נח:

אוֹיְבִיךָ ?ojβexa (שם"ו כג, כח) אך אַיְבִיךָ ?ojβexa (שם שם כג); יִמְנֶךָ jemin^o·xa (שם"ו טו, ה) אך יִמְנֶךָ je'minxa (שם שם יב); הֶרְפָּאִים ha,rofe^o?im (ברא' נ, ב II) אך הֶרְפָּאִים ha'rof?im (שם I); תֶּאֱמְרוּ tome'ru (שם נ, יז) אך יִאֲמְרוּ Baj'jomru (שם שם יא, טו, יח).

5.3.5.1.1.3 נמצאו רק שלושה חריגים במימוש השוא המצעי שאחרי תנועה גדולה, שעל אף הגעיה שלפניו הוא ממומש כנח: קַפְאוּ kaf^o?u (שם"ו טו, ח), וַיִּירָאוּ Bajjir^o?u (שם יד, לא); וַיִּאֲמְרוּ Bajjom'ru (שם טו, א).

אולם חריגים אלו נמצאו רק בקריאתו של מסרן א' שקריאתו חטופה בדרך כלל. עוד אפשר לומר שהשוא הנע פעמים שהוא ממומש במסורת הקריאה של יהודי תיטואן כתנועה חטופה, לפיכך תנועה זו עשויה להתאפס.¹²⁵

בניגוד למסורות בגדאד וחלב אין במסורת יהודי תיטואן כל תפקיד לטעם שאחרי השוא¹²⁶ בהנעת השוא או בהנחתו. לכן בתיבות מטיפוס בְּאוֹרְחָתִי (דב' לב, לד) מימוש השוא המצעי הוא נע, אעפ"י שההברה שאחרי הברת השוא אינה מוטעמת. ואילו בתיבות מטיפוס פְּדָרְבְּנוֹת (קה' יב, יא) מימוש השוא נח מאחר שאין געיה קודמת לו. באשר לתיבה בְּאוֹרְחָתִי (ישע' ב, ג) שמימושה בפייהם be?orho'taβ, היינו בשוא נח, מסתבר שהיא משקפת מסורת שאינה מקיימת געיה לפני השוא המצעי שבה, וכך הוא אמנם בכ"י לנינגראד עפ"י הביבליה הבראיקה (BHS) ועפ"י מהדורת א' דותן.

אף אין המעמד של שוא "נע מעט" ידוע לבני תיטואן או נוהג במסורתם, כפי שהוא נוהג במסורת יהודי בגדאד.¹²⁷

נראה אפוא שמסורת יהודי תיטואן בעניין תפקידה של הגעיה בהנעת השוא המצעי שאחרי תנועה גדולה ממשיכה בפרטים רבים את המסורת הטברנית, כפי שהיא עולה מחיבוריהם של מדקקי ימי הביניים.

125 ראה לעיל על איפוס השוא שבראש התיבת תחילתן סע' 5.3.1.1

126 ראה מורג, בגדאד, סע' 7.3.4.1.1.1

127 ראה מורג, בגדאד, סע' 7.3.4.1.1

5.3.5.2 בקריאת המשנה

(א) מימוש "אפס"

פוטריץן 'potrin (שבת יא, א); הַיְתָה 'hajta (שם שם ב); הסופרים has'sofrim (שם יב, ה).

(ב) תנועה:

נָפְלָה 'naf^ela (שבת טז, ב); גרוגרות 'geroge'rot (שם יז, ב); נתפָּרְקוּ 'nitpar^e'ku (שם שם א).

תכניות הפועל "קָטְלָה" קָטְלוּ "קוֹטְלִים" ואחרות שבהן בא השוא אחרי "תנועה גדולה", הן עפ"י מלעיליות במסורת הקריאה של יהודי תיטואן בלשון חכמים ולכן השוא מומש בהן כ"אפס". אולם במיעוט של המקרים אתה מוצא גם הגייה מלרעית, שבה השוא מומש כתנועה. בהגייה זו, שבה השוא נע והטעם מלרע, אפשר לראות השפעה של המסורת הנוהגת בקריאת המקרא על המסורת הנוהגת בקריאת המשנה,¹²⁸ ואילו בהגייה הרווחת יותר במשנה, היינו באיפוס השוא ובהטעמת מלעיל, אפשר לראות שריד של משקע בבלי במסורת תיטואן.¹²⁹

5.3.6 שוא בר אחרי ה הידיעה ואחרי מ השימוש

5.3.6.1 במקרא:

בְּרֵהֻטִים bareha'tim (ברא' ל, מא); אַךְ הַרְהֻטִים harha'tim, (שמ' ב, טז); הַרְנֻחָה hareḥaḥa (שם ח, יא); לָרְבָכָה lar^eβa'βa (שופ' כ, ז'); הַרְבִיעִית hareβi'βit (מל"א ו, לו); מְרָאוֹת mere'ʔot (ישע' כא, ג); מְרַבָּה mereβa'βa (שה"ש ה, ז'). אף כאן חל הכלל שלפיו השוא נע כאשר יש לפניו געיה.

5.3.6.2 במשנה:

הַרְעֲפִין hare'ḥa'fin (ביצה ד, ז); הַרְשׁוֹת hare'sut, (פס' ג, ז); בְּרַחוּב bare'ḥoβ (מו"ק ג, ח); הַרְחֹבוֹת hareḥo'βot (שם א, ב); לְרַבִיעֵי lar^eβi'βi (פס' י, ז). מְרַשׁוֹת mer'sut (שבת יא, א, וכן בכל היקרויותיה של תיבה זו).

נראה אפוא שבקריאת המשנה נוהג הקורא להניע את השוא בר אחרי ה הידיעה (כבאותם מקרים שיש בהם געיה לפני השוא במקרא) אך מניח אותו (את השוא) אחרי מ השימוש.

128 השפעה זו ניכרת במיוחד בקריאתו של הר' בן־זקן, שבה יש קרוב ל-50% של מקרים מטיפוס קָטְלָה לעומת 50% מטיפוס קָטְלָה (ואין צורך לומר בקריאתו של הר' בן־חמו, שבה ההשפעה הטכנית מרובה). ואילו בקריאתו של הר' ביבאס יש רק מקרים מועטים מטיפוס קָטְלָה במשנה. בבדיקה סטטיסטית שנעשתה בפרקים יא-כד' ממסכת שבת ומהקטעים ממסכתות עירובין ופסחים עד פרק ד', נתקבלו התוצאות הבאות: מכלל 170 היקרויות של תיבות מהטיפוסים הנ"ל, שבהן בא שוא אחרי "תנועה גדולה" 138 הן מטיפוס קָטְלוּ (כולל קוֹטְלִין וכד') היינו 81.2% (!) 25 הן מטיפוס קָטְלוּ ובכללן מקרים שחוקי הגייה אחרים מחייבים בהם הנעת השוא (כגון בפעלי ע"ע) (=14.7%); ואילו שבע היקרויות הן מטיפוס כלאים קָטְלוּ שבו השוא מאופס אך הטעם מלרע. (=4.1%). היו אומר הטיפוס הדומיננטי הוא זה שבו הטעם מלעיל והשוא מאופס.

129 עיין מורג, בין מזרח למערב, עמ' 240-243.

5.3.7 שוא בראשונה משתי אותיות זהות:

5.3.7.1 במקרא:

מסורת היא בידם של יהודי תיטואן, ששוא הבא בראשונה משתי אותיות זהות הוא תמיד נע, בין שיש לפניו געיה בין שיש לפניו טעם אחר. במקרים מהסוג השני מעלין עליהם כאילו יש בהם געיה:

אָרְרִיךְ $\text{?or}^{\text{e}}\text{r}^{\text{e}}\text{x}^{\text{a}}$ (ברא' כז, כט); נִימְתָתְהוּ βaj, mote'tehu (שמ"א יז, כא); חֲלָלִי ħal^{e} (שם שם נב); בְּרִבְבְּתִי $\text{be, riβ}^{\text{e}}\text{βo'ta}$ (שם יח, ז); מַעֲלִיכֶם mašalele'xem (ישע' א, טז); בְּזוּיָהֶם bozeze'hem (יחז' לט, יא).

5.3.7.2 במשנה:

פוקקין poke'kin (שבת יז, ז \times 3); מודדין mo(d)e'(d)in (שם כד, ה); פקקו pake'ku (שם); גוללו gole'lo (עיר' י, ג \times 4); שוממין šome'min (מג' ג, ג); חוטטין ħotet'in (מו"ק א, ב); מקוננות mekone'not (שם ג, ט);

ואף במקרים שההטעמה מלעלית:¹³⁰

מודדין $\text{'mod}^{\text{e}}\text{din}$ (עיר' ה, ה); חוששין $\text{ħoš}^{\text{e}}\text{šin}$ (פס' א, ב).

דוגמות אלה ללמד יצאו ששוא בראשונה מבין שתי אותיות זהות מימושו נע במשנה כפי שהוא נע במקרא. הדעת נותנת שהנעת השוא כאן באה לתת רווח בין הדבקים, שהרי אלמלא הונע השוא היה עשוי להיווצר מכפל בשל הדבק שבין העצורים הזהים.¹³¹

5.3.8 שוא בראשונה משתי אותיות דומות (=קרובות בחיתוכן):

בקטגוריה זו השוא הוא נח. פעמים שבין הדומות ניתן רווח ופעמים שנוצרת הידמות:

הוֹלְדָתְּ ho'latta (ברא' מח, ו); וְלִמְדָתְּם limmad—'tem (דב' יא, יט).

5.3.9 שוא מצעי: מקרים שונים:

להלן יידונו מקרים שבהם השוא המצעי אינו מצוי לא באות דגושה ולא בראשונה משתי אותיות זהות ואינו ככלל שוא שאחרי "תנועה גדולה"

5.3.9.1 שוא אחרי ה הידיעה כמ של בינוני של בנייני פיעל ופועל (שלמים) והפעיל (עלולים); בקריאת המקרא נוהג הקורא לפני הניקוד:

בהכפלת המ:

הַמְחַקֶּה ħammehuk'ke (מל"א ו, לה); הַמְבִינִים ħammeβi'nim , (נחמ' ח, ט). ללא הכפלת המ:

הַמְדַבֵּר ħamdab'ber (ברא' מח, יב); הַמְקַשְׂרוֹת ħamkušša'rot (שם ל, מא); לַמְנַצֵּחַ lamnas'se-jah (תה' ד, א).

¹³⁰ ראה לעיל 5.3.5.2 ב'.

¹³¹ אמנם מכפל זה מתרחש באופן חלקי במסורות בגדאד (ראה מורג בגדאד סע' 7.3.6.3 (ב) וגירכה ראה כ"ץ, גירבה סע' 8.2.1 ר' ס"ק 2 בעמ' 119–120), והמכפל שם נוצר לאחר איפוס השוא, כרגיל בקטגוריה קוטלין, בשל המלעליות.

5.3.9.1.1 בקריאת המשנה נוהגים בני תיטואן להכפיל את המ ולהניע את השוא: המסומר *hammesum'mar* (ביצה א, י); המכונס *hammexun'na(s)* (שם ד, ב); המפוזר *hammefuz'zar* (שם); המפתה *hammefat'te* (יב' ז, ה); המפקח *hammefak'kejaḥ* (פס' ח, י). עתים אין ההכפלה של המ מקוימת בפועל, אולם מהנעת השוא אתה למד שההכפלה קיימת בכוח (כלומר בתודעת הקורא): המכנה *hamexan'ne* (מג' ד, ט). פעם אחת נמצא שוא נח בקטגוריה זו: המכנס *hamxan'nes* (שקל' ב, ג).

היות שאין במשנה מסורת של סימון הגעיות רשאי היה הקורא להחליט אם לנהוג בקטגוריה זו כדין המקרים שהמקרא הטיל בהם געיה או כדין חילופיהם. עובדה היא שיהודי תיטואן העדיפו את המימוש השני (בהכפלת המ ובהנעת השוא). עובדה זו ניתנת להתפרש כך: המקרים שהכתוב הטיל בהם געיה הם בבחינת יוצאים מהכלל הגדול הקובע שאחרי ה הידיעה יבוא דגש חזק (להוציא ה הידיעה שלפני אהצע"ר), לפיכך כבוא הקורא התיטואני לקרוא במשנה הוא מחיל את הכלל הטברני הזה, והרי יש בכך לא רק פישוט של המערכת (היינו ניטרול כמעט מוחלט של היוצאים מהכלל) אלא אף עדות לסטנדרדיזציה של הנטייה להחלת חוקי המסורת הטברנית על טקסטים לא-טברניים.

5.3.9.2 שוא בי אחרי ה הידיעה

במקרא נוהג הקורא לפי הניקוד:

בהכפלת הי ובהנעת השוא: היערים *hajješa'rim* (יחז' לט, י).

ללא הכפלת הי ובהנחת השוא: הישועה *hajšu'ša* (תה' ג, ט).

במשנה נוהגת בדרך כלל הנעת השוא, אך לעתים — גם הנחתו.

היחידים *hajjeḥi'(d)im* (תע' א, ד); היציאה (ב"ק ט, ד); פעמים *hajjesi'a* ופעמים

hajsi'a; היכולה *hajjexo'la* (יב' א, ב).

5.3.9.3 שוא אחרי שורק תחילי:

בין במקרא בין במשנה מימושו נח: ¹³²

ומקרו *umxaro* (שמ' כא, טז); ומקלל *umkal'lel* (שם שם יז); ושממה *ušma'ma*

(ישע' א, ז); ומבושל *ʔumβuš'sal* (פס' י, ד); ומחלקין *umḥalle'kin* (ביצה ג, ו);

ומגבב *umgab'beβ* (שם ד, ו).

5.3.9.3.1 בתיבות שבהן נקרה השוא בראשונה משתי אותיות זהות רצופות שאחרי

השורק התחילי, מימוש השוא הוא נע בהתאם למימוש השוא בראשונה משתי

אותיות זהות: ¹³³

ובכרכת *ʔuββir'kat* (ברא' ג, ג); וממשמשין *ʔumemašme'sim* (שבת כג, ו).

132 השווה דברי המדקקים הקדמונים ונוהגי ההגייה במסורות ספרדיות בעניין זה המובאים אצל ילון, קונטרסים, שנה א' עמ' 16–19 במאמרו "שוא שאחרי שורק בראש המלה".

133 ראה לעיל בקטגוריה זו סע' 5.3.7.

5.3.9.3.2 אף בצורות בינוני שבהן נקריה ב אחרי המימוש השוא נע, כנראה כדי לחצוץ בין שלושת ההגאים השפתיים ו מ ב :

ומבאינ um^eβi'in (פס' ד, ז); ומביאן umeβi'an (עיר' י, א).

5.3.9.3.3 בקריאתו של מסרן א' נמצא מימוש תנועתי של שוא שאחרי שורק תחילי פעמים בודדות :

יכנו' uβe'no (יב' ב, ה); ופטורים upetu'rim (פס' ט, ט).

אפשר שההסבר לדבר הוא בגרירה לצורה בלי ו, כלומר: השוא של "ופטורים" נע משום שהקורא מתייחס אל הצורה כאילו היא "פטורים". ומכל מקום לא מסתבר שהשוא מממש נע משום שהוא אחרי "תנועה גדולה" כאן.¹³⁴

5.3.9.4 א) בשתי תיבות שהאחת מהן היא סמיכות של משקל 'קטלה' והשנייה צורת ריבוי של משקל זה: הַפַּת rise'fat, (אסתר א, ו); אַמְרוֹת zime'rot (תה' יב, ז).

בצורות של הסמיכות והריבוי של משקל זה השוא הוא בדרך כלל נח. שתי התיבות שלפנינו מהוות חריגים, והדבר בא לידי ביטוי כידוע, אף בניקוד שבכתב-ידי וכדפוסים מסוימים, אשר בהם בא חטף-פתח בצ' ובמ' של תיבות אלה.¹³⁵

ב) בתיבה אַשְׁרֵי השוא תמיד נח, גם באותם ארבעת המקרים שבעל 'מנחת ש' מצייין שיש להניע בהם את השוא (תה' א, א; לב, ב; מ, ה; משלי ח, לד).¹³⁶

5.3.10 שוא באותיות השימוש

תחת שוא באותיות השימוש ו ול תבוא לעתים, בעיקר בביטויים קבועים (כגון לפני כינויי רמז) תנועה מלאה, על דרך השימוש המקראי,¹³⁷ ואין לראות בכך כביכול מימוש איכותי מיוחד של השוא :

זה נִזְה ze βa'ze (פס' ט, ג; ביצה א, ג); לָזוּ la'zo (שבת יא, ב); וְלָאֱלוּ Bela'ellu (פאה ג, ג); חיה נְעוֹף βa'ʔof (ביצה א, א, ט; אך שם ג, ב: חיה נְעוֹף וְדָגִים (βe'ʔof βeda'gim).

5.3.11 לסיכום כללי הנעת השוא והנחתו במסורת יהודי תיטואן בקריאתם במקרא ובמשנה :

הקריאה במקרא משקפת מסורת המבוססת בעיקרה על הכללים שנוסחו בידי מדקדקי ימי-הביניים בעניין הנעת השוא; יתר על כן במימוש השוא שאחרי תנועה גדולה מקיימת המסורת כלל מסורה עתיק.

אף בקריאת המשנה מתקיימים בדרך כלל אותם הכללים. אולם בקטגוריות קטלה קטלו ודומיהן בדרך כלל הטעם נסוג (ומימושו מלעילי) והשוא נתאפס. קריאה זו מקבילה לאותם מקרים במקרא, שאין בהם געיה בקטגוריות אלה.

134 השוה לעיל סע' 5.3.2 שני שוואים רצופים בראש התיבה.

135 והשווה דברי 'מנחת ש' לתיבה אמרות

136 השווה כ"ץ, גירבה, עמ' 107.

137 ראה גזניוס, עמ' 306, סע' 104 ס"ק g.

5.3.12 טבלה משווה של מסורות "ספרדיות" בעניין הנעת השוא והנחתו

טיטואן	ג'רבה	בגדאד	העדה	נסכת השוא
נע	נע	נע	} במקרא נע } במשנה נע	שוא בראש התיבה
נע (להוציא חריגים בודדים)	נע או נח (לפעמים, כתוספת תנועת עזר וסותם סדקי)	נע		
נע	נע	נע	} במקרא נע } במשנה נע	שוא באות דגושה
נע (להוציא ו חריג)	נע או נח, בקיום המכפל או בשימוטור	נע		
אין במקרים מועטים: שניהם נעים	אין (1) אחד נע ואחד נח; (2) שניהם נעים	אין	} במקרא אין } במשנה אין	שני שוואים רצופים בראש התיבה
נע	נע	נע		
נע (בתיבה לועזית אחת — נח)	נע (1) נע בד"כ; בפעלים רבעיים יש שינוי השוואים נחים	נע, כתיבות לועזיות עשוי להיות נח	} במקרא נע } במשנה נע	השוא השני בשני שוואים רצופים באמצע התיבה
נע כאשר לפניו — גייה (כולל הצורות הפעליות מן אבל וברך	נע או נח; בפעלים מן אבל אנע.	"נע מעט" כאשר ההברה שאחריו מוטעמת		
נח והטעם מלעיל (2) הקרנע.	(1) הטעם מלעיל והשוא נח (כולל ציטטות מקראיות) (2) אבל אנע, אצנח; ברכו תמיד נע; הך תמיד נח	(1) "נע מעט" כאשר ההברה שאחריו מוטעמת (2) שוא בר אחרי מ השימוש תמיד נח	} במקרא נח } במשנה נח	השוא שאחרי "תנועה גדולה"
נח	נח (להוציא חריגים בודדים)	נח		
נח (להוציא חריגים בודדים וכן כשאחריו יש שתי אותיות זהות)	נח (להוציא חריגים בודדים)	נח	} במקרא נח } במשנה נח	שוא אחרי שורק תחילי
נע	נע	נע מעט כשהברה שאחריו מוטעמת ולעתים כשהזהות הן ל' — גם כשאינה מוטעמת		
נע	נע	נע או נח	} במקרא נע } במשנה נע	שוא בראשונה משתי אותיות זהות
נע (לפעמים ללא חציצה ואף בהירמות)	נע (לעתים נח, בהקפדה על חציצה)	נע		
נע (כמכפל וכן כתיבה המבאיים), נח (שלא במכפל) = לפי הניקוד	נח	נח	} במקרא נח } במשנה נח	שוא כמ של הבינוני אחרי ה' הידיעה
נע והמ מוכפלת (להוציא חריגים בודדים)	נח עפ"י; (לעתים נע)	נע או נח		
נח תמיד	נח: 1 נע	נח	במקרא	שוא כתיבה אַשְׁרֵי במקרא

הנעת שוא שמעיקרו נח במקרא	אין	קיימת אצל חלק מהקוראים בתיבות אחדות שבהן א' "	אין
הנעת שוא כתנועת עזר בסוף תיבה	אין	קיימת אצל חלק מהקוראים	אין
המסתיימת בעיצור במקרא			
שוא כי אחרי ה' הידיעה	} במקרא לפי הניקוד במשנה נע (ובמכפל בדרך כלל)	נע או נח לפי הניקוד	
		נע או נח	

5.4 בחינתו הכמותית של השוא

במסורת תיטואן עשוי השוא הנע להיהגות הן כתנועה מלאה הן כתנועה חטופה ואין הדבר תלוי בהתנייה כלשהי.

5.5 בחינתו האיכותית של השוא הנע

5.5.1 מימוש הרגיל של השוא הנע, אף כשהוא שוא געיה במקרא, הריהו כמימוש של הצירי והסגול: תנועה קדמית בינונית מוגבהת לא-מעוגלת e. מימוש זה משתקף בניקודים של כתבי-יד ארצישראליים מסויימים ומקובל בפי עדות ספרדיות.¹³⁸

5.5.2 מימוש השוא הנע שלפני י שאינה חרוקה הוא של חירק: תנועה קדמית גבוהה לא מעוגלת i, בין במקרא בין במשנה.¹³⁹

לְיוֹסֵף (ברא' מז, כט; מח, א); לְיַעֲקֹב (lijəʒa'koβ, שם מח, ב); וְיַגְדָּה βijag'gedxa (דב' לב, ז); בְּיַדוֹ (bija'(d)o, כיצה ד, א); הַמִּיּוּחַדִּים (hammijuħa'(d)im, שם ה, ג); לְיַרְדֵּן (lije'red, שבת טז, ח).

מימוש השוא הנע שלפני י חרוקה כמימוש הרגיל ב-e: וְיַקְרָא (βejikka're, ברא' מח, טז); וְיַדְגּוֹ (βejid'gu, שם); וְיַפְלוֹ (βejippe'lu, פס' ט, ח); לְיַנְשָׂא (lejinna'se, יב' ב, י).

מימוש זה משקף את מבטאו של השוא שלפני י שואית במסורות הספרדיות כפי שמעידים מדקדקי ימי-הביניים.¹⁴⁰

5.5.3 בתיבה אחת מימוש השוא a:

תֹּאכְלָנָה (toxa'lenna, ברא' ג, יז).

אפשר שאין זו אלא היגררות אחרי הניקוד בחטף-פתח.¹⁴¹

138 ראה כ"ץ, ג'רבה, עמ' 127, ופירוט ביבליוגרפיה בהע' 2 שם.

139 וסימן נתנו בידי התלמידים לשם זכירת כלל זה: ויעמידה לְיַעֲקֹב (lijəʒa'koβ) לחק לְיִשְׂרָאֵל (lejistra'ʔel) ברית עולם (תה' קה, י) ראה לעיל 02.3.1 ב'.

140 לדין בשאלה זו בכתבי מדקדקי ימה"ב עיין מורג, תימן, סע' 48 ג' (בסעיף "מימושי השוא בחיבורי הרקוק").

141 ועיין להלן במימושי החטף-פתח, סע' 6.1.

5.6 שוא נע בעיצורים לועיים וסדקיים:

במסורת יהודי תיטואן בקריאת המשנה מצויות צורות אחדות — כולן בפעלים רבעיים — שבהן באות ה ח וע בשוא נע ולא בחטף, היינו: שלא כדרך המסורת הטברנית:

מְעַרְעָרִים mešarše'rim (סוטה ג, ג); מְהַבְהִיבִין mehašhe'bin (מנח' י, ד); (אך: הַבְּהָהּ hišha'bah (שבת ב, ג)); מִתְחַלְחָלִים mit,hahe'lim (מקו' ד, ג).

6. החטפים

6.1 חטף-פתח

6.1.1 מימוש החטף-פתח בפי יהודי תיטואן כמימוש הפתח: תנועה קדמית נמוכה לא-מעוגלת a:

בְּזַרְעָךָ β^ezarša'xa (ברא' כב, יח); אֶשֶׁר ?a'se(r) (שם ג, יז); אֲרוּרָה ?aru'ra (שם); בְּעֹבֹרְךָ b^bašaβu'rexa (שם); כְּהַנִּים koha'nim (ברא' א, א); יַעֲנֵי jaša'ni (שקל' ג, ב); לְחַצוֹץ laha'sos (ביצה ד, ו).

6.1.2 אולם החטף-פתח הנקרה באותיות שאינן גרוניות מימשו בדרך כלל כמימוש שוא נע, היינו: e. כגון: בפעלים משורשי אכל בר"ך שבהם הכ והר נקודות בחטף-פתח המימוש הוא e, להוציא 1 × משורש אכ"ל: תֹּאכְלֶנָּה 'toxa'lenna (ברא' ג, יז):

תֹּאכְלֶנּוּ toxe'lennu (דב' יב, יח; טו, כ); בְּרַכְנֵי bare'xeni (ברא' כז, לד); וְהִתְבַּרְכוּ βe'hitb^bare'xu (שם כב, יח); אֶכְרַכֶּם ?a,βare'xe:m (במד' ו, כז). מסתבר שמסורת תיטואן שימרה את המצב הקדום שבו חטף פתח במקרים אלו (כלומר שלא בגרוניות) אינו בא אלא לציין נעותו של השוא ולא לשם הגייתו ca.¹⁴²

6.2 חטף-סגול

מימוש החטף-סגול בקריאתם של יהודי תיטואן במקרא ובמשנה הוא כמימוש תנועת הסגול: תנועה קדמית בינונית-מוגבהת לא מעוגלת e:

וְאָמַת βee'met (ברא' מז, כט); אֱלֹהִים elo'him (שם מח, ט); נֶאֱסַף ne'e'saf (שם מט, כ); אֱלִיעֶזֶר eli'zezer (ברא' א, ב); הֶעֱשִׂיר he'e'sir (שקל' ג, ב); הֶעֱנִי he'e'ni (שם).

6.3 חטף-קמץ

החטף-קמץ מימשו כתנועת החולם והקמץ הקטן: תנועה אחורית בינונית מוגבהת מעוגלת o:

142 עיין דותן, דקה"ט, עמ' 35.

אָנִיּוֹת ?onij'jot (ברא' מט, יג); יַחְרָם jaho'ram (שמ' כב, יט); קְמֵרִים homa'rim (שמ' ח, י'); נְעָמִי našo'mi (רות, א, ג); אָכְלִין oxa'lin (שבת יד, ג); קְדָשִׁים ho(d)a'sim (ב"ב ג, א).

6.4 הגיית העיצורים הלועיים והסדקיים בשוא נח במקום שהמסורת הטברנית נוהגת לקיים בהם חטף.¹⁴³

6.4.1 במסורת הקריאה במשנה של יהודי תיטואן קיימות צורות שבהן עיצור לועי חותם הברה, בצד צורות שבהן העיצור הלועי מונע בחטף. לעתים אתה מוצא שבאותה תיבה עצמה ואפי' בפיו של אותו קורא מתקיימות שתי קריאות: אחת בקיום החטף ואחת באיפוסו.

6.4.1.1 בפעלי פה"פ או עה"פ ח:

צורות בשוא נח: הוֹחֹק (חג' ב, ו \times 5); שְׁחָזְרוּ (שם ג, ו); יַחְפֵּר (ביצה א, ב); לַחְתוֹךְ (שבת יז, ב); נְחַתֵּךְ (יב' ז, ה); הַחֲשִׁיף (שבת כד, א); נְחַתֵּם (יב' ב, ט); שְׁחַטוּ (פס' ט, ט \times 2, אך שם בהמשך: שְׁחַטוּ).

צורות בחטף: לְהַחְזִיר (ביצה א, ה); שוֹחֲטִין (שם ג, ו); לְחַצוֹץ (שם ד, ו); פּוֹחֲתִין (מג' ד, א).

6.4.1.2 בפעלי פה"פ או עה"פ ע:

בשוא: מְעַבְרִין (שבת כא, ג); מְנַעֲנְעוּ (שם כ, ה); יַעֲשִׂיר (שקל' ג, ב); מְעַגְלִין (מו"ק א, י'); נְעַנְעֵ (ביצה א, ג); נְעַקְרָה (בר' ט, א).

בחטף: הַעֲנִי (שקל' ג, ב); יַעֲנִי (שם); הַעֲשִׂיר (שם); מְסַעְדִּין (שבת יח, ג).

6.4.1.3 בשם

ח

בשוא נח: רְחַבֵּן (שבת יא, ב); מְחַצֵּה (פאה ה, ה); שְׁחַרִּית (ברא' א, ב).

בחטף: בְּחַמְתוֹ (שבת יג, ג); בְּחַלִּיצָה (יב' ג, ה); בְּחַמְתוֹ (שם א, א).

ע

בשוא נח: בְּהַעֲלֵם (שבת יב, ד); הַעֲלֵמוֹת (שם שם ו) שְׁעוֹה (שם כב, ג); בְּעֵלָה (פס' ח, א \times 4).

בחטף: מְעַצֵּד (שבת יב, א).

6.4.2 צורות שבהן העיצור החוכך הסדקי ה חותם הברה נדירות: נְהִיָּה (ברא' ו, ב).¹⁴³

צורות אלה מונעות בדרך כלל בחטף: נְהַגִּין (שבת יב, ד, ה); מוֹהֲלִין (שם יט, ב).

6.4.2.1 הם הדברים אף בעיצור הסדקי א: הוא בדרך כלל מונע בחטף: מְאֻכּוֹלֵת (נדה ח, ב).

143 על היקף התופעה במסורת הטברנית של המקרא ראה כרגשטרסר עמ' 503-507.
143א ראה בראשור, עדה ולשון ו', עמ' 123 לשאלת התנועה החטופה המתאפסת לפני י.

אולם באותן תיבות ובאותן נסיכות שבהן הא שוואית במקרא, היינו לפני העיצורים ד וט בתיבות אחדות, היא עשויה להיות שואית אף במשנה, ואף הגייתה שווה במשנה לזו שבמקרא, קרי: בהידמות הא לד או לט, או בהארכת התנועה שלפני הא ובהאלמת הא: ¹⁴³ב

במקרא: נְאָדָרִי nedda'ri, (שמ' טו, ו); נְאָדָר nad'dar (שם שם יא); יְאֲדִימו jad'dimu (ישע' א, יח); יְאֲטָם ja:'tem, (תה' נח, ה).
במשנה: משיאדימו jad'dimu (מעש' א, ב).

7. סיכום

טיבה של המסורת שבפי יהודי תיטואן

7.1 מסורת ל"ח של תיטואן וזיקתה למסורת הדפוסים

בדורות האחרונים כל ספרי הלימוד, הסיפורים, המחזורים, ספרי המשנה וכו' הובאו מחוץ לתיטואן, בדרך-כלל מליורנו או מוילנה ובאחרונה גם מא"י. שום מסרן מהמסרנים לא ידע על קיומו של כתב יד כלשהו עתיק ובעל-חשיבת המכיל משנה או תלמוד בתיטואן. עובדה זו מעלה הרהורים בדבר השפעת הדפוס על המסורת שבע"פ. נשאלת השאלה: באיזו מידה שמרה מסורת תיטואן על עצמאותה ולא הושפעה ממסורות שהביאו הדפוסים מבחוץ? אם התשובה לשאלה זו קלה היא לגבי מסורת הקריאה במקרא, שבה נהגה בע"פ הקפדה מרובה על כל תג ותג, הרי לגבי מסורת הקריאה בטקסטים חוץ-מקראיים יש מקום להרהר ולבדוק, שהרי ההשפעה שהייתה לדפוסים על המסורות שבע"פ היא מן המפורסמות. הבחינה המיתודית של קושי זה מחייבת להפריד בין הקטגוריות שבהן מסורת הדפוסים זהה למסורת שבע"פ לבין הקטגוריות שאינן שוות בדפוסים ובמסורת שבע"פ. קטגוריה שהמסרנים קוראים בה דרך שיטה בניגוד לכתוב בדפוסים שהם קוראים מתוכם (כגון דפוס ליורנו), היינו שהם מקיימים בה קרי קבוע ביחס לכתוב הדפוסים, יכול אתה להניח שמסורת הקריאה מקורית ומהימנה יותר מזו שבדפוס, אולם מקום שהמסרנים קוראים בהתאם לכתוב בדפוס ערך מסירתם כערך מסורת הדפוס: אם גרסת הדפוס מקיימת עפ"י כתיב יד טובים של ל"ח משמע שקריאתם מקורית, אם לאו משמע שהיא מאוחרת ומושפעת מהדפוס. מסורת הייתה בידי יהודי תיטואן, גם בידי ילדי ה"סנוגה", שלמדו משנה — ואין צריך לומר תלמוד — מדפוסים בלתי-מנוקדים, ורק פשוטי העם, שלא שהו כל צרכם במסגרות הלימוד הפורמליות, למדו מתוך המשניות המנוקדות מדפוס ליורנו.

¹⁴³ב תופעה זו יש לה מקבילות במסורת השומרונית אלא שתחולתה רחבה הרבה יותר. עיין ז' בן-חיים, עאנ"ש כרך ה, עמ' 63, סעי' 1.5.3.1.

אולם מעלתם היא שלא זו בלבד שקראו בהתאם לידיעותיהם המסורות מדור דור בניגוד לטקסט העיצורי, אלא אף זו שתיקנו את הגרסא גופא במהלך קריאתם בספרים המודפסים, כלומר מסרן שקרא במשנה בלתי-מנוקדת ומצא צורה שאינה מתאימה למסורתו תיקן וקרא עפ"י מסורתו: יוצא שבתודעת הקורא המסורת שבע"פ היא בחזקת ברי ואילו הדפוס הוא בחזקת שמה והריהו בחינת כתיב ולא קרי.¹⁴⁴ אין הכוונה לומר בזאת שכל אימת שהמסורת שבע"פ שונה מהדפוסים משמע שקריאת המסרן (במשנה) משקפת צורה מקורית יותר של ל"ח, אלא הוכחה היא שקריאתו עצמאית ואינה תלויה תלות גמורה בכתיבו שלדפוס. להלן דוגמות אחדות לעניין זה עפ"י קריאתו של מסרן א' במשנה (לא מנוקדת, דפוס אלטונה תר"א-תר"ג).

(א) כתיב "קרדום" (שבת, יז, ב) הוא קורא קורדום, שהיא מסורת מקורית יותר בל"ח;¹⁴⁵ [אולם המסרן מעיר אגב קריאה שגם המסורת שבכתיב כשרה].

(ב) כתיב שיסמכו (חג' א, ח) והוא קורא שיסמוכו במלעיל כצורת הפסק.¹⁴⁶

(ג) כתיב שיצאת (שבת יא, ו) והוא קורא שיצתה במלעיל.¹⁴⁷

(ד) כתיב מגירה לגור בה...¹⁴⁸ (שבת יז, ב) והמסרן קורא לגרור¹⁴⁸ ואף מנמק את קריאתו שבניגוד לכתיב.¹⁴⁹

ואין צריך לומר שדברים שאינם מסומנים בטקסט האותיות והקורא מוסיפם מדעתו כמו התנועות, ההטעמה, הדיגוש והרפיו ודומיהם, הריהם בכירור עניין למסורת שבע"פ.

7.1.1 דפוס ליוורנו ומסורת תיטואן במשנה

בדיון בשאלת היחס בין מסורת הדפוסים למסורת תיטואן, צריך להקצות מקום ראשון במעלה לשאלת הזיקה של מסורת זו למסורת דפוס ליוורנו של המשנה,¹⁵⁰ שנוקד עפ"י דקדוק לשון המקרא בידי ר' דוד אלטאראס (נפטר בשנת 1722), שכן כאמור זהו נוסח המשנה המנוקד שהיה מצוי ביותר בתיטואן. ואף כי תלמידי-חכמים קראו ממשניות לא מנוקדות, יש לברר בכל זאת אם לא הייתה לו השפעה על מסורת הקריאה במשנה. כלום ניתן להוכיח, אפוא, שמסורת תיטואן לא נתלתה תלות גמורה במסורת דפוס ליוורנו? כדי לקבל רושם ראשוני בלבד השווינו עניינים

144 על כתיב וקרי בל"ח במסורתם של יהודי תימן בקוראם בדפוסים עיין במאמרו של פרופ' ש' מורג, כתיב וקרי בספרות שלאחר המקרא במסורתיהן של עדות, קובץ ב' עמ' 203-222.

145 כך בכתיב יד הטובים, כ"ק, פ"ב, ראה בראשר, קובץ א', עמ' 171 בר אשר, עדה ולשון ר', עמ' 19.

146 וזוהי צורה שכחה בקטגוריה זו ואחרות במשנה בכ"י הטובים. ראה דרך משל כ"פ, הנמן סע' 30.421, 31.213 וכ"ץ, גרבה, סע' 19.1.5.6 ובמיוחד ס"ק ד.

147 זו וזו צורות המצויות בל"ח אך לענייננו חשוב שקריאת המסרן שונה מהכתיב. להשוואה ראה כ"פ, הנמן 37.1.136 במיוחד הצורה מכת' ב, א; וכ"ץ, גרבה 27.1.1.2 אולם שם הקרי הוא בהתאם לכתיב.

148 אעפ"י שאין זו הצורה שבכתיב היד הטובים, ראה הנמן סע' 36.03, 36.15.

149 האון שם בקריאת אותה משנה, ראה הע' 3א' לעיל.

150 השוהו בראשר, עדה ולשון, ר', עמ' 90 הע' 445.

אחדים שבמסורת תיטואן לזו של ליוורנו (ועדיין מסורת דפוס ליוורנו עצמה טעונה מחקר יסודי). להלן אפוא דוגמות בלבד לעניין זה:

(א) חילופים פונולוגיים: (1) בג"ד כפ"ת בקטגוריות שדפוס ליוורנו (=להלן ל) מנקדן ברגש או ברפה בהתאם לכללים הטברניים ואילו מסורת תיטואן (=להלן ת') נוהגת בהן בניגוד לכללים הטברניים: ¹⁵¹ כגון, ל': המביא גַט (יב' ב, ט), ת': גַט; ל': וְכִנְסָה (שם ו, ד), ת': וְכִנְסָה; ל': נְחַפְזוֹן, ת': נְחַפְזוֹן (שבת יב, ה); ל': קַרְפָּף, ת': קַרְפָּף (ביצה ד, ב × 2 ועוד); ל': מְקַפָּה, ת': מְקַפָּה (ט"י ב, ד); ל': לפני פֶּהן ת': פֶּהן (יב' ו, ד).

(2) מסורת תיטואן מכפילה את הר ואילו בליוורנו אין סימן דגש בר, אף כי במקרים אחדים אינו מטיל תשלום דגש באות שלפני הר': ל' גִירְשָׁה, ת' גִירְשָׁה (יב' ו, ו); ל' הָאֲרוּסִין, ת' הָאֲרוּסִין (שם שם ד') ועוד רבים. ¹⁵²

(3) מסורת תיטואן מקיימת שוא כי שאחרי אות השימוש ב': שְׁבִיְהוּדָה (יב' ד, י). ¹⁵³ בעוד שליוורנו מנקד תיבה זו עפ"י הדקדוק הטברני: שְׁבִיְהוּדָה.

(4) פתח לפני ח' בתיטואן, בעוד שבליורנו — סגול עפ"י הדקדוק הטברני: ¹⁵⁴ ל': לְחָצֵר, ת' לְחָצֵר (שבת יג, ה; טז ג); ל': בְּעֶרְב, ת' בְּעֶרְב (שם טז, ז, וכן בכי"ק).

(5) ניקוד ש הזיקה לפני התיבה אֵין: ל': לְשִׁאֵינָה בניגוד לכללי הניקוד הטברני ¹⁵⁵ ת' (וכן כי"ק) לְשִׁאֵינָה (שבת טו, ג).

(ב) חילופים מורפולוגיים:

(1) צורות מקור עם ל' כנפעל ובקל מגזרות פ"נ ופ"י: ¹⁵⁶

ל': לְבַטֵּל, ת': לְיַבְטֵל (יב' ו, ו); ל': לִינְשָׂא, ת': לִינְשָׂא (שם ב, י; ב × 2); ל': לִילָךְ, ת': לִלְלָךְ (עיר' ג, א); ל': לִידַע, ת' לִידַע (שבת יב, ג; ד, ה); ל': לְטוֹל, ת' (וכן כי"ק): לְיִטוֹל (שם יז, ב); ל': לִירַד, ת': לִירַד (שם טז, ח).

(2) חילופי משקלים: ל' קַרְפָּף, ת' קַרְפָּף (עיר' ב, ג × 2; ביצה ד, ב × 2 וכן בכי"ק); ל': אֵילוּנִית, ת' אֵילוּנִית (יב' ח, ה); ל': אֵילָן, ת' אֵילָן (מוק' א, ג × 2 ועוד); ל': עֶבֶר, ת': עוֹבֵר (יב' ז, ה); ל': מְטַפְּחוֹת, ת' מְטַפְּחוֹת (כל' כד, יד; כט, ב מג' ג, א × 4); ל':

151 פירוט בשאלה זו במס' תיטואן ראה לעיל בסוגיית בגדכפ"ת, סע' 2.

152 ראה לעיל בסוגיית מפכל הר בתיטואן, סע' 3.2.

153 והשוה את הכתיב מִיְהוּדָה (גיטין ז, ז), מְקַבְּמָה (יב' יג, י) שבכ"י פריס, ראה בר-אשר, עדה ולשון ו', עמ' 52. נראה אפוא שכתבים אלו הם שרידים של מסורת קריאה ממשית.

154 השוה כ"י פריס, בר-אשר, עדה ולשון ו' עמ' 75 סע' (11) ס"ק (ב).

155 השוה ניקודה של ש' זו שבליורנו עם ניקודים המקובלים בכתבי יד בניקוד בבלי, פורת עמ' 149–150; במס' תימן, מורג לשוננו כא' עמ' 110; מורג העברית עמ' 184–186; בפאראמה ב' בר-אשר, קובץ א' עמ' 180.

156 השוה הצורה לִילָךְ בפרמה, הנמן עמ' 239 סע' 131.33; גרבה, כ"ץ סע' 19.2.5 ס"ק ד; וסע' 1.4.21, 1.5.22. צורות כאלה מצויות גם בכי"ק ראה ילון, מבוא, עמ' 149; סגל, דקדוק עמ' 114; ובטקסטים בניקוד בבלי, ראה ייבין הניקוד, עמ' 213.

סַפְנָה, ת' סַפְנָה, (מג' ד, ח ועוד); ל' כוּתְלֵי־הַבַּיִת, ת' כוּתְלֵי (שבת יב, ה); ל' נוֹטְרִיקוֹן, ת' (וכן ככ"ק) נוֹטְרִיקוֹן (שם); ל' צָבִי ת' צָבִי (שם יג, ז); ל' גְּדִי, ת' גְּדִי (שם טז, ה); ל' טְפִיחַ, ת' (וכן ככ"ק) טְפִיחַ (שם יז, ו'; כד, ה); ל' קוֹפּוֹת, ת' קוֹפּוֹת (וכן ככ"ק) (שם יח, א) ל': מְסַנֶּנֶת, ת' (וכן ככ"ק) מְסַנֶּנֶת (שם כ, ב).
 (3) חילופי בניינים: ל' נְכַנְסָה, ת' נְכַנְסָה (יב' ו, ד); ל' מְלֶאֱהוּ, ת' מְלֶאֱהוּ (שבת יג, ז).
 (4) צורות נפרד בנסמך: ל' מְזוּן־שֶׁלֶשׁ סְעוּדוֹת, ת' מְזוּן־ (שם טז, ב ועוד $5 \times$)¹⁵⁷.
 (5) חילופי צורות הפסק והקשר: ל' נְכַנְסוּ, ת' נְכַנְסוּ (עיר' ד, ב), וכן רבים; ל' הַדְּלָת, ת' (וכן ככ"ק), הַדְּלָת (שבת יז, ב).
 (ג) חילופי נוסח: ל' אִיזוּב נָן, ת' (וכן ככ"ק) אִיזוּבִיּוֹן (שבת יד, ג).
 לסיכום, דוגמות אלה של חילופין בין מסורת הקריאה במשנה של יהודי תיטואן לבין מסורת דפוס ליורנו למד יצאו על עצמאותה של המסורת שבעל־פה של תיטואן ומכל מקום על אִי־תלותה בדפוס ליורנו. בדרך אגב נמצאנו למדים על מקורות של צורות שבת־טיטואן ביחס לאלה של ליורנו.

7.2 יסודות טברניים במסורת ל"ח של תיטואן

יש להבחין בין היסודות הטברניים שבל"ח בין במסורות שבכתב בין במסורות שבע"פ ושמקורם באותו רובד משותף ללשון־המקרא וללשון־חכמים, כגון המימוש הסותם של העיצורים בג"ד כפ"ת כבואם אחרי רוב העיצורים (להוציא אחרי קי וי וכדומה, סע' 2.2.4.1 לעיל), היינו בהתאם לכללי הניקוד הטברני הנוהגים במקרא (סע' 2.2.1), וכגון המימוש החוכך של אחדים מעיצורים אלו כבואם אחרי תנועה לא חציצת הפסק (סע' 2.2.2), לבין ההשפעה הטברנית באותן קטגוריות של"ח נהגה בהן מעיקרא מסורת מיוחדת, כגון המימוש החוכך של גכ"פ אחרי העיצורים ק ה ו כדומה (2.2.4.1) אלא שמסורת הקריאה במקרא דחקה בהדרגה במהלך הדורות וירשה אותה, ושהיא ניפרת עדיין רק מבעד לאותם שרידים שהמסורת הטברנית לא הכחידתם כליל.

ברי שאנו עוסקים כאן לא ביסודות המשותפים ללשון־המקרא ולל"ח אלא בהשפעה הטברנית שדחקה את רגלי המסורת הייחודית לל"ח, בתוך קטגוריה זו גופא יש להבחין בין השפעה הטברנית שאירעה בדורות קודמים ושעקבותיה נודעים אף בקריאתם של מסרנים מעולים (כגון של מסרן א') לבין ההשפעה שאירעה בדור האחרון בעקבות "התיקונים" המכוונים שנבעו מלמדנות יתירה בדקדוק לשון־המקרא, כגון ריפוי בגדכ"פ אחרי אותיות השימוש בקריאת מסרן ד' (02.4.4).

7.2.1 קווים טברניים קודמים

קווים טברניים קדומים בל"ח של יהודי תיטואן ניכרים בקטגוריות הבאות:

157 השווה עם כ"י פריס וכתב־יד אחרים, בר אשר עדה ולשון ו' עמ' 85.

- (א) ההגייה החוככת של בגדכ"פ בראש תיבה שאחרי תנועה ללא חציצת הפסק (סע' 2.2.1 והסיכום ב.6.2.2.1).
- (ב) מיעוט המקרים שבגדכ"פ רפות אחרי ק ור בשוא (2.2.4.1) לעומת מסורות ספרדיות אחרות.
- (ג) קיומו של הפתח הגנוב לפני העיצורים הלועיים ח וע ולפני החוכך הסדקי ה (מופקת) שבסופי תיבות (סע' 4.9).
- (ד) הכפלת מ שואית של בינוני פיעל ופועל שאחרי ה הידיעה (5.3.9.1.1)
- (ה) מימוש השוא הנע שלפני י שאינה מנוקדת בחירק כמימוש חירק (5.5.2)

7.2.2 השפעה טברנית מאוחרת

השפעה טברנית מאוחרת על מסורת ל"ח של יהודי תיטואן ניכרת בקטגוריות אחדות. זיהוין של קטגוריות אלה מסתייע מ"תיקוני" הלשון שמתקנים המסרנים בקריאתם שקראו תחילה עפ"י אשגרת-הלשון, בהתאם למסורת הקדומה של ל"ח, ושהם מכפילים ב"תיקוניהם" לכללים הטברניים (כגון 2.2.3.4). כן ניכרת השפעה זו בהתפלגות הקרי בקטגוריה דקדוקית מסוימת: פעם קוראים אותה עפ"י המסורת הקדומה של ל"ח ופעם עפ"י המסורת הטברנית. אצל מסרנים אחרונים, ידה של המסורת הטברנית כמאבק זה על העליונה (סע' 5.3.5.2 ב' והערה 128). להלן הקטגוריות:

- (א) המימוש החוכך של גכ"פ אחרי אותיות השימוש בכל"ו (סע' 2.2.3.4).
- (ב) מימוש השוא שבקטגוריות קטלו קטלין ודומיהן כשוא נע וקיום טעם מלרע בהן (סע' 5.3.5.2 ב' והערה 128).
- אפשר שמחקר תורת הצורות של מסורת תיטואן יגלה השפעה מרובה יותר, ואולי מכרעת, של המסורת הטברנית על מערכת הצורות של ל"ח.

7.3 יסודות ספרדיים-ארצישראליים במסורת תיטואן.

אחד המאפיינים החשובים ביותר של מסורת הקריאה של יהודי תיטואן הוא שהיא משתייכת לפלג המכונה "ספרדי" ושרווח היה בארץ-ישראל (להוציא טבריה), ואומנם יש במסורת תיטואן כל הסימנים הבולטים המאפיינים מסורת זו בהגייה¹⁵⁸ ולהלן פירוטם:

- (א) שוויון בהגייה בין קמץ גדול לפתח (סע' 4.8).
- (ב) שוויון בהגייה בין צירה לסגול (סע' 4.5).
- (ג) מימוש הקמץ הבא בהברה סגורה בלתי-מוטעמת, המכונה "קמץ קטן" כחולם (סע' 4.6.2).
- (ד) מימוש הקמץ שבתיבה פל בתה' לה, י ובמשלי יט, ז כקמץ גדול (סע' 4.6.2.1)

¹⁵⁸ יש כמובן גם ראיות לעניין זה מתחום המורפולוגיה, כגון צורות הפסק של הופעל נסחרת ונסחרים עבר גם בהקשר (ראה מורג Pronunciations עמ' 1126) ועוד אלא שמחקר זה מצטמצם בתורת ההגה.

(ה) מימוש הקמץ שלפני "קמץ קטן" ושלפני חטף־קמץ ומימוש הקמץ הראשון בתיבות קדשים וְרָשִׁים כקמץ "גדול" (סעי' 4.6.1.1.1–4.6.1.1.3).

7.4 שרידי־מסורת בבליים במסורת ל"ח של תיטואן.

מלבד היסודות הטברניים והיסודות הארצי־שאליים ואחרים המרכיבים את מסורת ההגייה של העברית התיטואנית שרדו תכונות אחדות, שיסודן במסורת הבבלית שנהגה בספרד לפני שנדחקה מפני המסורת הארצי־שאלית¹⁵⁹ ואלה הן:

(א) מכפל של ר בפעלי עה"פ ר בבניינים הכבדים ובמשקלים קטל קטול ועוד (סעי' 3.2.5).

(ב) ריפוי כ ופ הפותחות הברה אחרי הברה סגורה המסתיימת בעצורים ל ק ר, בתיבות אחדות (סעי' 2.2.4.1).

(ג) מימוש תבניות קטלו קוטלין ודומותיהן באיפוס השוא ובהטעמת מלעיל (סעי' 5.3.5.2).

7.5 השפעת לשון־הדיבור על מסורת תיטואן

נקדים תחילה שיהודי תיטואן דיברו ספרדית־יהודית¹⁶⁰ בלולה בתיבות ערביות בניב המכונה "חֶפְתִּייה"¹⁶¹ ותרגמו את הטקסטים העבריים המסורתיים שהם קראו בלאדינו.¹⁶² ניב זה של הספרדית שימש אותם מגירוש ספרד בשלהי המאה הט"ו (ועוד בספרד עצמה) ועד ימינו. אולם בראשית המאה הכ' התחילו ללמוד בבתיה"ס בתיטואן גם ספרדית מודרנית ולדבר בה בצד הלאדינו והחכתייה. בידוע שלשונות הדיבור משפיעות כרב או כמעט על מבטא העברית שבפי דוברי אותן לשונות. על כך תעיד חוסר האחידות בין מסורות העדות ועל אחת כמה — חוסר האחידות אפילו באיזורים שונים של ארץ אחת או בפלגים שונים של קהילה אחת. דרך משל, באיזורים שונים של מרוקו אין הבחנה בהגייה בין ב דגושה לבין ב רפה, שתיהן ממומשות במימוש הסותם הדר־שפתי b (ואחרות במימוש חוכך דר־שפתי β, ללא התנייה) וכן הוא בהגיתן של מסורות ספרדיות אחרות כגון סוריה, עירק, מצרים ואף בקהילה הפורטוגלית של אמסטרדם ובקהילות ליורנו שבאיטליה;¹⁶³ והנה בתיטואן אתה מוצא הבחנה בין ההגייה החוככת לסותמת של ב. כיוצא בזה אתה מוצא שבקהילות מרכז מרוקו ודרומה ובצפון־אפריקה בכלל בטל הניגוד הפונטי שבין חולם לשורק ובין צירי לחירק,¹⁶⁴ ואילו בתיטואן מקוימת הבחנה פוניטית בין חולם לשורק (סעי' 4.12) ובין צירי־סגול חירק (סעי' 4.5.1). כיצד יש לראות אפוא

159 עיין מורג, בין מזרח ומערב.

160 ראה מרכוס עמ' ס"א, וכן עפ"י עדות המסרנים.

161 ראה מרכוס עמ' ק"ב.

162 על ההבחנה בין ספרדית־יהודית ללאדינו ראה מרכוס עמ' ז-ח.

163 ראה מורג Pronunciations טור 1131.

164 עיין בדברי רבי דוד בן יחיא ב'לשון לימודים', קושטא ש"ב, ובדברי ר"ש הכהן מג'רבה ב"לחם ביכורים" המובאים אצל ילון קונטרסים א', 63; וכן ראה כ"ץ, ג'רבה, סעי' 7.3.2, 7.8.1.

את מסורת תיטואן על רקע אחיותיה? האם לראות בה מסורת עתיקה, יציבה ומקורית יותר מהאחרות או שמא אף היא לא נבדלה מעיקרא מאחיותיה אלא שטעמים כלשהם, כולל השפעת הלעז שבפיהם, חזרה להבחין בדורות אחרונים הבחנות שלא קיימה קודם לכן בהגייתה? ואם היו השפעות כלשהן של לשון הדיבור, הספרדית-יהודית, על מסורת הקריאה העברית כלום הייתה השפעה זו כבר בתחומיה של ספרד שלפני הגירוש או החלה רק בתיטואן לאחר הגירוש? יש בזה נפקותא לעניין התמורות שאירעו במסורת ולזמנן.

תחילה נבודד את התופעות הנראות להיות מושפעות מהמבטא של הספרדית (ביחס למבטא של יתר המסורות), ואלה הן:

(א) קיומה של מערכת תנועות בת חמש איכויות, u o i e a, המקבילה לזו של לשון-הדיבור, ענייננו בהבחנה היציבה בין צירי-סגול [e] לחירק [i] ובין חולם [o] לשורק-יכוּב [u] (סעי' 4.2, 4.9)

(ב) אכדן הנחציות בעיצורים העבריים בשל היעדרה של זו מהספרדית, היינו הזדהות ההגייה של כ' וק' (סעי' 1.3.1), של צ' וס'ש' (סעי' 1.4.2) ושל ט' ות' (סעי' 7.1). אעפ"י שבתביות ערביות אחדות שבחכתייה הכוללות q המימוש של q נחצי.

(ג) הזדהות הגיית ב רפה עם ו (סעי' 1.10.1).

(ד) אכדן ההגייה החוככת של ת רפה (סעי' 1.7.1).

(ה) אולי גם קיום החוככות ב ו והרופפות ב ו רפות (סעי' 2.2).

(ו) קיום של דבק-עיצורים בראש-תיבה (סעי' 5.3.1.1).

לא הבאנו בחשבון את הדמיון בין דרך מימושם של העיצורים והתנועות המקבילים באיכותם בספרדית ובעברית, כגון כ/כ, l/ל, פתח a/x וכדומה, בעיקר משום שאין דמיון זה מעלה או מוריד לגבי טיב המסורת.

סביר להניח שחלק מתכונותיה של ההגייה בתיטואן הוא תוצר ישיר או עקיף של השפעת הספרדית. אחדות נתקיימו, ושמה אף "חודשו", בזכותה ואחרות בטלו בעטיה. אולם בבואנו לברר סוגייה זו של השפעת לשון-הדיבור על המסורת העברית צריכים אנו לבדוק לא רק מה הושפע או מה כביכול הושפע מן הלעז אלא גם מה עשוי היה להיות מושפע ולא הושפע למעשה. ורק הערכה ושיקול נכונים של יחסי ההשפעה והעדר-ההשפעה על המסורת העברית יכול לתת תמונה מהימנה על כושר עמידתה של מסורת בפני לחצים והשפעות חיצוניים.

די לצייין שבמסורת תיטואן נתקיימה ההגייה המקורית המסורתית של הגרוניות (ר') סעיפים 1.1, 1.2) למרות הלעז, כלומר אעפ"י שאין עצורים כאלו בספרדית.

יציבותם של המימושים הגרוניים ללמד יצאה שאין להפריז בהשפעת הלעז על המסורת העברית של תיטואן. יתר על כן תכונה זו אף מחזקת את הקביעה דלעיל (סעי' 02.2, סוף 02.3 וסוף 02.3.1 ועוד) שמסורת תיטואן שמרה בקפידה על תכונותיה המקוריות.

ואין לטעון שמא נשתמרו הגרוניות בעברית מכוח השתמרותן במלים הערביות שבחכתייה, שאם כן מדוע לא נשתמר בעברית המימוש הענכלי של ק [q] כשם

שנשתמר בחכתייה (כגון בתיבה [qan'teo] (> قنط = "להשתעמם") או המימוש הדו-שפתי של ו' [w] כשם שנתקיים בחכתייה כגון בפועל [se wah'šeo] (הגזור מן وحش) ("להתעגעע")? ! יתר על כן העובדה שהעיצורים המיוחדים לחכתייה לא הוכחדו על אף העדרן מהספרדית ללמד יצאה שכך הוא אף לגבי העברית, היינו שעיצוריה המיוחדים לא הוכחדו על אף היעדרן מהספרדית. הווה אומר: יהודי מתיטואן דיבר עברית עפ"י כלליה ודקדוקיה והגה ספרדית וחכתייה עפ"י כלליהן ודקדוקיהן.

7.6 זיקתה של מסורת תיטואן למסורת ספרד הנוצרית שלפני הגירוש ניסינו להראות בפרקים הקודמים שמסורת תיטואן ממשיכה באופן ישיר מסורת שנהגה בספרד שלפני הגירוש (בסוף המאה ה"ט"). כלום ניתן להוכיח קביעה זו מתוך השוואתה של הגיית העברית בתיטואן עם זו המשתקפת מהעדויות ששרדו בכתב על הגיית העברית בספרד במאות ה"א-ט"ו? עדויות אלה שסוכמו ובוררו בידי א' גרבל ז"ל¹⁶⁵ חלקן — אמירות מפורשות של מחברים שונים מספרד מהתקופה הנ"ל, חלקן — תעתיקים לועזיים של תיבות עבריות או תעתיקים עבריים של תיבות לועזיות וחלקן — עדויות מתוך חרוזים של בתי שיר חד-לשוניים (עבריים) או רב-לשוניים (עברית-ערבית או עברית-ספרדית).¹⁶⁶ עדויות אלה אינן מציירות תמונה אחידה שהרי מקומן וזמנן שונים. נתונים אחדים נטולים מתקופות קדומות ואחרים מתקופות מאוחרות. הללו מספרד המוסלמית והללו מספרד הנוצרית, ואף זו נחלקת לאזורי-השפעה שונים: קטלוגיה בצפון-מזרח וקסטיליה.¹⁶⁷ משום כך אין העדויות מצטרפות למסורת הגייה אחידה אלא לחטיבות-חטיבות של הגייה שנבדלו זו מזו בפרטים שונים, הכל לפי המקום והזמן. א' גרבל מינה את החומר לשלוש חטיבות לפי לשון-הדיבור ששימש בכל חטיבה: א) המורית, שבה שלטה הערבית, ב) הקסטיליאנית, ג) הקטלנית.¹⁶⁷

בתחומים שחטיבות אלה חולקות זו על זו אתה מוצא שתיטואן קרובה בדרך כלל לחטיבה ב'. כך מסתבר אף מהעובדה ששפת הדיבור שבפי יהודי תיטואן מבוססת על הספרדית-הקסטיליאנית של התקופה הנ"ל. דרך משל, חטיבה ב' בספרד שווה להגיית תיטואן במימוש העיצור הסדקי א בכלל וכשהוא נתון במצב בין-תנועתי בפרט (גרבל סע' 1 ולעיל סע' 1.1.1, 1.1.3); העיצור ק ממומש כסותם וילוני (ולא ענבלי!) בשתי המסורות (גרבל סע' 2 B-C ולעיל סע' 1.3.1); הגיית ט ות שווה בשתי המסורות (גרבל סע' 3 B, C ולעיל סע' 1.7.1) וכך ו וב רפה (גרבל סע' 21 ולעיל ס' 1.8.2, 1.10.1); שתי המסורות, וליתר דיוק הפעם, תיטואן והשלב האחרון בגיבוש הגיית העיצורים ס צ בספרד במאה הי"ד (לאחר המעק $s < t$ — ר' גרבל

165 ראה גרבל.

166 ראה גרבל, עמ' 647.

167 הנ"ל עמ' 647-648.

עמ' 670), שוות, ועוד. מאידך גיסא אתה מוצא הפרשים ניכרים בין מסורת תיטואן לבין חטיבה ב' בספרד, כגון במימוש השוא שלפני אהח"ע: בתיטואן דינו כדין כל שוא (סע' 5.5) ואילו בספרד הנוצרית מימושו היה כשל התנועה הבאה אחריו (לפי עדות פרופיאט דוראן, האפודי, עמ' ל"ד, המובאת אצל גרבל סע' 32); מימושו הקולי של ק בין-תנועי [g] שנמצא בספרד (גרבל סע' B-2 C) והחילוף החופשי בין מ לנ בסופי תיבות שנמצא תכופות בספרד (גרבל סע' 6) לא נמצאו בתיטואן; כיו"ב לא נמצא בתיטואן אותו מימוש "רופף" של ו בסוף תיבה, שרשב"ץ מכוון אליו בדוגמה "הביטו אליו ונהרו", כדי להבחינו מהו הפותחת את התיבה שאחריו (ונהרו) (גרבל סע' 21); אף לא נמצא בתיטואן מימוש י כסותם וילוני קולי [g] (גרבל סעיף B 22), או שימוט של י שואית תחילית (שם) ועוד הפרשים אחרים. כללו של הדבר לא "שפה אחת" יש לפנינו בין תיטואן לספרד אלא "דברים אחדים" שבחלקם שוים ובחלקם שונים. כיצד נכלכל הפרשים אלו?

הבדלים אחדים ניתן לתלותם בחסרונם של התעתיק ששימש למתעתיקים למיניהם בספרד, תעתיק שהוא רחוק מלהיות מדויק ושהתבסס על הכתב הלטיני בלבד, בנוהגיה הכתיב של הספרדית או הקטלנית של הימים ההם. למשל האותיות הגרוניות, המייצגות את הסותמים והחוככים הלועיים והסדקיים, מתועתקות באותיות לטיניות שונות, בין היתר כולן מתועתקות ע"י /h/ כגון: שאול = Sahull (גרבל סע' 1), יהודה = Huda (שם סע' 9), חכם = Hacan (שם B 10), עוזיאל = Huziel, עמידה = hamida (שם סע' B 11) או ע"י "אפס": שאול = saul (שם סע' 7); הייתי = ayti (B 9), חנוכה = Anuca (B 10), תשעה באב = tisabaf (B 11). האם ניתן ללמוד מתעתיקים אלו שבאיזורים אחדים בספרד הנוצרית נתערערו הגרוניות בעברית ומכאן שתיטואן מייצגת מסורת ששימרה את הגרוניות בעברית על אף היעדרן בניב הספרדי שדיברו בו או שמא אין תעתיקים אלו עשויים לשקף את ההגייה האמיתית בשל קוצר ידו של הכתיב הספרדי-הלטיני שלא היו בו דיי סימנים לתעתק עיצורים זרים לו? ואם היה ערעור של הגרוניות כלום הוא אירע בכל השכבות של קוראי העברית או רק ברובד העממי בלבד ואילו הבקיאים והזהירים יותר הקפידו על הגייה שהבחינה בין הגרוניות? או שמא היתה התפלגות מסוג אחר בהגיית הגרוניות כגון זו שמעידים עליה תעתיקי פטרוס נגרי בהגיית הח שנראה שמומשה כחוכך וילוני בלתי קולי [x], בהסתמך על תעתיק ח ch- אצלו כגון: אחרי = achare (גרבל סע' B 10) (שהרי הכתיב ch מכוון גם ל־פה, כגון חכמה = hochma (שם)) ? ברי, אילו היו סימני התעתיק בתקופה הנידונה חד-ערכיים היה ניתן להסיק מהם מסקנות חד-משמעיות לגבי ההגייה. אולם לא כך הם פני הדברים. לכן במקרים כאלו, שעדות התעתיקים רופפת או חסרת-משמעות, עלינו לפנות לעדויות אחרות, המפורשות, אם ישנן. והנה בסוגיית הגרוניות, שנקטנו לדוגמה, יש התבטאויות מפורשות הן מצד פטרוס נגרי (הכוונה להגדרות הפוניטיות של העצורים העברים) (אצל גרבל שם) הן מצד רשב"ץ (גרבל סע' C 10). עדותו של רשב"ץ היא חד-משמעית והיא מלמדת שהיהודים, בניגוד לנוצרים, ידעו להגות ח

וע ושידעו הגייה זו רק אלו שהורגלו בכך מילדותם. אפשר אפוא שחלק מהתעתיקים מייצגים הגייה עממית, ובעניין הנדון — הם מייצגים הגייה של אנשים שלא ידעו להגות את הגרוניות, אך אפשרית גם הסברה שהוצעה לעיל, שתעתיק h או "אפס" לגרונית כלשהי אינו עשוי ללמד מאומה. מכל מקום יהודי תיטואן שמרו על ההגייה המקורית של הגרוניות ונראה שבהגייה זו יש שימור של מסורת עתיקה — ולא "חידוש" למדני שאירע בתקופה מאוחרת — מהטעמים הבאים:

(א) שפת הדיבור שבפיהם, הספרית-יהודית, לא היה בה לסייע ל"חידוש" כזה (ואם נניח שבצורה כלשהי הייתה השפעה של הערבית על הגיית העברית התיטואנית תימה שלא חודשו בהגייתם גם הנחצים ט צ וק).

(ב) ככלל, יהודי תיטואן קפדנים היו בשימור מסורתם העברית.

(ג) גם בספרד הנוצרית, אליבא ד'א' גרבל, הייתה שכבה של מלומדים, שהקפידו יותר מאשר פשוטי-העם לשמור על הגייה עברית מקורית, ואפשר שקהילת תיטואן מוצאה ממקום שהייתה בו השפעה גדולה של מלומדים אלו, וכבר ראינו לעיל (סע' 02.1) שתיטואן עצמה משופעת היתה כל הדורות במנהיגים תלמידי-חכמים.¹⁶⁸

(ד) אפשר להניח שמוצאם של יהודי תיטואן מאזור שבו הייתה השפעה של מוסתערבים, "מוסרבים", יהודים או נוצרים (ואין סתירה בין הנחה זו להנחה שנזכרה בג' לעיל) ומשום כך נסתייעה שמירתה של ההגייה המקורית, הסדקית והלועזית, של הגרוניות. מכל מקום אם הנחה זו נכונה צריך לומר שהשפעתה של הסביבה המוסרבית מוגבלת היתה מעיקרא, שהרי לא סייעה לשימורה או לחידושה של ההגייה הנחצית בעיצורים ט צ ק. נעיר כאן שיהודי תיטואן יודעים להפיק את הסותם הענבלי הבלתי-קולי [q] במיעוט של תיבות ערביות שבחכתייה ובתיבות עבריות אחדות (לעיל סע' 1.3.1) אולם המימוש הרגיל של ק הוא דווקא כשל פ [k]. לפי הנחה ג' דלעיל, שההגייה בתיטואן ממשיכה מסורת הגייה של תלמידי-חכמים שהקפידו על מבטא מקורי של העברית, אפשר לכאורה להניח שהיא היא ההגייה הבאה לידי ביטוי בתעתיקי פטרוס נגרי (והמובאים אצל גרבל בסעיפי המשנה B) שהוא עצמו למד עברית ממלומדים שבסלמנקה. וכאמת יש התאמה מרובה בין תעתיקו (בניגוד לתעתיקים של אחרים המשקפים מסורות אחרות בתוך חטיבה ב') לבין ההגייה בתיטואן, כגון מימוש ש (ימנית) פּ [š] (גרבל B 14 ולעיל סע' 1.4.1.1); מימוש שוא נע כ- [e] (גרבל B 32 ולהלן 5.5.1); מימוש י דרך כלל כ [j]. ובשימוש חצי-התנועה החכית — כ- [j] ¹⁶⁹ (גרבל סע' 22B לעיל 1.10.2); מימוש המכפל דרך כלל (גרבל B-C 23 ולעיל 3.1.1), שימוטו לעתים (גרבל שם, ולהלן

168 והשווה דרך משל את מצב הגיית העברית בסיאותה (הסמוכה לתיטואן), שבה איכרו את כושר הגיית הגרוניות בהשפעת הספרדית. ראה קוטשר מגי' ש' עמ' 44 הע' 5. אני מודה לגב' יהודית חדר שהזכירתי הערה זו.

169 אחרו מיעוט של מקרים שנגרי מוסיף בתעתיק g לפני; כמימושי י דגושה אפשר להקבילו למיעוט המקרים במסורת תיטואן שממשיים בהם י מוכפלת כעיצור מורכב מסותם (רופף) וילוני קולי ומחצית-תנועה חכית היינו [[g]] כגון: שְׁנִייה še,ni(ɡ)ʔja (ט"י א. ב.).

שם בהערה), וייתרו, היינו מימוש מכפל בת ט ו ש גם כשאין בהם דגש (גרבל שם ובסע' 3.1.6). ועוד; אולם בעניינים אחדים אין התאמה בין תעתיקי פטרוס נגרי להגיית תיטואן, כגון במימוש ח: אצל נגרי נוהג הרבה התעתיק ב־ch, המכוון אל המימוש חוכך וילוני בלתי קולי [x] (גרבל 10B), אולם בתיטואן ממומש חוכך לועי בלתי קולי h (סע' 1.2.2); מימוש ת שנגרי מתעקת ts th t (גרבל C-17 B), מימוש בתיטואן אחד בלבד, סותם מכתשי־שני בלתי־קולי [t] (סע' 1.7), וכנראה גם מימוש ק וט כנחציות, עפ"י תעתיקו והגדרותיו (גרבל C-2B, 3B) בניגוד לתיטואן שאינה מקיימת בהם נחציות (סע' 1.3.1, 1.7).

אולם היות שכמות ההבדלים מוגבלת לעומת הצדדים השווים בתעתיקי נגרי ובהגיית תיטואן, סביר להניח שתיטואן אומנם ממשיכה מסורת הקרובה לזו של סלמנקה (המשתקפת בתעתיקי נגרי) אך אינה זהה לה בכל פרטיה, או אפשר שמעיקא וזהה היתה למסורת סלמנקה אלא שבמהלך חמש מאות שנות קיום הקהילה בתיטואן אירעו שינויים אחדים בהגיית בני תיטואן. לא באנו בדיוננו זה אלא למתוח קו בין מסורת תיטואן לבין אחת המסורות שנהגו בספרד ערב־הגירוש, ולא נתכוונו להפליג בעומק ההסטורי או לדון בגלגולי מסורות הקריאה שנתגלגלו בספרד מראשית קיום קהילה יהודית על אדמתה.

7.7 סיכום תכונותיה של מסורת תיטואן

מסורת תיטואן היא מסורת בעלת שורשים עמוקים המגיעים ככל הנראה עד ספרד הנוצרית (קסטיליה) של המאה ה־11. היא משקפת את המעבר שאירע בספרד בתקופה זו מהמסורת הבבלית למסורת הארצישראלית־ספרדית. על השלב הקדום יעידו שרידי התכונות הבבליות ואילו השלב החדש מיוצג ע"י הסימנים המובהקים של כל מסורת "ספרדית". בתחום זה רב לה למסורת תיטואן המשותף עם המסורות ה"ספרדיות" האחרות כגון מסורת ג'רבה, בגדאד וחלב אלא שבאלה שרידי המסורת הבבלית הקדומה מרובים יותר. מסורת ההגייה בספרד לא נשארה חד־גונית. היא נתפלה לכמה פנים עפ"י מידת השפעתו של הניכ שדובר באיזור של המסורת. התעתיקים ששרדו מימי הביניים על המסורות בספרד משקפים הגיות שונות בהתאם למקום ולזמן שבו נכתבו. מסורת תיטואן קרובה ביותר למסורת המשתקפת מתעתיקו של פטרוס נגרי, בן המאה ה־11, שלמד עברית ממלומדי סלמנקה, ואפשר אפוא שהיא ממשיכה מסורת הקרובה לזו של סלמנקה, ואם כך ניתן לומר שכל ההשפעות שעשויה הייתה הספרדית־יהודית להשפיע על קריאת העברית השפיעה כבר בספרד לפני הגירוש. נראה אפוא שמאז קיום הקהילה בתיטואן, מסוף המאה ה־11 או מראשית המאה ה־12, נשמרה מסורת הקריאה שם בהקפדה מרובה. בעיקרה אפוא מייצגת קריאת תיטואן במקרא ובמשנה מסורת מקורית ומהימנה, אלא שהמסורת הטברנית של המקרא חדרה טיפין טיפין למסורת קריאת המשנה ודחקה את המסורת הייחודית שנהגה מעיקרא בלשון־חכמים, ואם כי אין חדירה זו מתגלה אלא במידה ידועה במישור של ההגה הרי מחקר תורת

הצורות עפ"י מסורת לשון-חכמים של תיטואן עשוי לגלות פנים אחרות בסוגייה זו, קרי השפעה מכרעת של המסורת הטברנית על ל"ח. כבר עתה אפשר להיווכח כי בעיני הדור האחרון בתיטואן עולה הדקדוק הטברני בערכו על זה המשתקף מל"ח, לפיכך לא נרתעו "מלתקן" את קריאתם במשנה בהתאם ללשון-המקרא, אעפ"כ אפשר עוד לגלות במסורת תיטואן את פניה הקדומים של לשון-חכמים.

נספח

מסן ד': הרב עמרם בן-חמו

הרב בן-חמו הוא המסרן הצעיר שבחבורה. אף הוא בן תיטואן מדורי דורות. בצעירותו למד תורה מפי הרב יהודה ליאון כלפון, מצאצאי משפחת ת"ח ידועה בתיטואן, שלימים נתמנה ראב"ד של ביה"ד הגדול. ובבחרותו, בין השנים 1952–1955 למד מפי הרב שמואל ברגילון, אף הוא כעל שושלת יוחסים תיטואנית. ב-1956 נתבקש הרב בן-חמו לשמש ראש-ישיבת "מקור חיים", במקום הרב בן-זקן (מסרן ב'), והוא בן ח"י שנים בלבד. בתפקיד זה החזיק עד עלותו ארצה כעבור עשר שנים.

בתקופתו של הרב בן-חמו אירעה תופעה שלא נודעה קודם בתיטואן והיא שבני-דורו קבעו עתים גם ללימודי העברית והדקדוק כמקצועות מיוחדים ולמדום מדי שבוע בשבוע. תופעה זו נבעה מן הסתם מתחייתה של העברית בכלל בדורות האחרונים, תחילה בארץ-ישראל ולימים, קמעא קמעא, גם בארצות הגולה. כך אירע שתוקפה של המסורת שבע"פ שנהגה בקריאת המשנה הוכרע על ידי למדנות-היתר שנתבססה על ספרי דקדוק לשון-המקרא. בלאו הכי למשנה לא היה מעולם אותו מעמד של קדושה ויראת-כבוד בעיני הבריות כמו למקרא. לא ייפלא אפוא שהיא נפגעה מה"תיקונים" הלמדניים. התפנית שחלה בקרב הדור הצעיר עוד בתיטואן להעתיק את דקדוק המקרא גם אל קריאת המשנה נתחזקה ביתר שאת עם התערות בני-דור זה בחיי הארץ ובלשונה לאחר עלייתם ארצה. דבר זה ניכר בקריאתו של הרב בן-חמו במשנה כיום. ואעפ"י שבקטגוריות רבות עודנו זוכר את הקריאה שקיבל ממוריו אין הוא נוהג לכתחילה לפיה, אלא בדיעבד או אם שואלים אותו שאלה ישירה בענייני נוסח, הגייה, קריאה וכדומה. בקריאתו היום (ואין צריך לומר כדיבור העברי) שוב אינו מקיים הגיות שנהגו בתיטואן בעיצורים מסוימים, בהטעמה, בקטגוריות מורפולוגיות ועוד. דרך משל, העיצור צ הגוי בפיו כדרך שהוגין אותו רוב הבריות בישראל [ts] ולא כפי שהגוהו בתיטואן [s] (כמו ש ושמאלית). כן הוא קורא התפֿלל נתעפֿל מֿלא בניקוד עה"פ של התפעל ושל פייעל משרשי ל"א בצירי אף כי ידועה לו הקריאה שנהגה בתיטואן בניקוד עה"פ של קטגוריה זו בפתח: התפֿלל נתעפֿל, ובל"א — בקמץ: מֿלא; אף הוא יודע שבתיטואן קראו את צורות נפעל והופעל כנסתרת ובנסתרים כצורות הפסק אף בהקשר:

נשקטה נטרפה הותרה ויודע את גירסאות בני עירו סְכְנָה במקום סְכְנָה, לְפִכְךָ, הֶלְכְךָ, אֵינוֹ לְגַמְרֵי ועוד במלעיל עוֹכְרַב בחולם וב רפה (ולא עֶכְרַב) וכד'. כללו של דבר אף שקריאתו שוב אינה משקפת את מצב ל"ח שהיה בתיטואן ולעתים הדברים אמורים גם בקריאת המקרא (לשאלתי אם עודנו קורא אלדעה בקמץ קטן בד [?eldo'sa] כפי שהיה מקובל בתיטואן, השיב: "תלוי בפני איזה ציבור"), מכל מקום עדויותיו הישירות בנושאים אלו חשובות ביותר וראויות להצטרף לעדויות המשוקעות בקריאותיהם של המסרנים בני הדור הישן, כמובן בזהירות המתחייבת מן המצב המתואר.

מפתח הסימנים

התעתיק הפוניטי

סימני העיצורים	
— ?	סותם סדקי
— h	חוכך סדקי
— ʒ	חוכך לועי קולי
— ɣ	חוכך לועי לא-קולי
— k	סותם וילוני לא קולי
— q	סותם ענבלי לא קולי
— x	חוכך וילוני לא קולי
— ġ	סותם וילוני קולי
— r	חוכך וילוני קולי
— ʃ	חוכך מכתשי-חכי לא קולי
— s	חוכך מכתשי-שני לא-קולי
— z	חוכך מכתשי-שיני קולי
— r	רוטט מכתשי קולי
— l	דו-צדי מכתשי קולי
— t	סותם מכתשי-שיני לא קולי
— d	סותם מכתשי-שיני קולי
— (d)	חוכך מכתשי-שיני קולי רופף
— b	סותם דו-שפתי קולי
— β	חוכך דו-שפתי קולי
— p	סותם דו-שפתי לא-קולי
— f	חוכך שפתי-שני לא-קולי

m — אפי דר־שפתי קולי
n — אפי מכתש־שיני קולי

סימני חצאי־התנועות
w — חצי תנועה דר־שפתית
J — חצי־תנועה חכית

סימני התנועות

i — תנועה קדמית גבוהה לא־מעוגלת
I — תנועה קדמית גבוהה־מונמכת לא־מעוגלת
e — תנועה קדמית בינונית מוגבהת לא מעוגלת
a — תנועה קדמית נמוכה לא מעוגלת
o — תנועה אחורית בינונית מוגבהת מעוגלת
ə — תנועה מרכזית
u — תנועה אחורית גבוהה מעוגלת

סימני לוואי לתעתיק הפונטי

' בצד השמאלי העלי של האות מציין הטעמה ראשית של ההברה התוכפת
, בצד השמאלי התחתון של האות מציין הטעמה משנית של ההברה התוכפת
() אות הנתונה בתוך סוגריים במסגרת התעתיק הגויה בחיתוך רופף.
אות תלויה — סימן להגה קצר־משך.
נקודה ימנית־עלית התוכפת תנועה סימן שתנועה זו היא בעלת אורך בינוני
: נקודתיים מימין לתנועה סימן שתנועה זו היא בעלת משך ארוך
נקודה מתחת לתנועה סימן שתנועה זו גבוהה מהרגיל

סימני לוואי לכתיב העברי

(x מציין אות עברית כלשהי)
x' — הטעמה ראשית
x` — הטעמה משנית
x̄ סימן לריפוי בגד כפ"ת
x — סימן לשווא נח (תנועה 'אפס')

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

אדיסון = התעודה מ' אדיסון שהובאה אצל ש' בר־אשר (ראה להלן).
אספ = ש' אספ, מקורות לתולדות החינוך בישראל, תל־אביב תרפ"ה-תר"ג.

אפשטיין = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח.
 בן-נאים = הרב י' בן-נאים, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א (תשל"ה).
 בן-ציון = א' בן-ציון, 'קהילת תיטואן', העולם, תרפ"ה שנה ט"ז, גליון לט, עמ'
 2-751 (=מחניים גליון קי"ט, מנחם-אב, תשכ"ח, עמ' ס-סג).
 מ' בר-אשר היסודות = מ' בר-אשר, 'היסודות העבריים בערבית המדוברת של
 יהודי מרוקו', לשוננו מ"ב, תשל"ח, עמ' 163-189.
 מ' בר-אשר, עדה ולשון ר' = מ' בר-אשר, 'פרקים במסורת לשון-חכמים של יהודי
 איטליה', עדה ולשון ר', ירושלים תש"מ.
 מ' בר אשר, כ"פ ב' = מ' בר אשר, משנה כ"י פארמה ב' לסדר טהרות, דברי מבוא
 ירושלים תשל"א (=קובץ א', עמ' 166-185).
 מ' בר אשר, קובץ א' = מ' בר-אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ירושלים
 תשל"ב (תשל"ז), קובץ ב', ירושלים תש"ס.
 ש' בר אשר = ש' בר-אשר, 'החברה היהודית: החינוך היהודי בצפון-אפריקה
 במאות ה-17-ה-19, שיח למורה להיסטוריה, גליון 8, סיון תשל"ט.
 ברגשטרסר ג' = ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית (תרגום מגרמנית מ' בן-אשר),
 ירושלים תשל"ב.
 ברזיאר = מ' ברזיאר, 'חינוך יהודי בימה"ב', האנציקלופדיה העברית כרך י"ז.
 גזניוס = Gesenius' *Hebrew Grammar* edit Kautzsch-Cowley, Oxford 1910 (1976).
 גרבל, I *The Pronunciation of Hebrew in Medieval Spain* = Garbell, I
 in *Homemaje a M. Vallicrosa*, Barcelona 1954 vol. I pp. 647-696.
 דותן, דקה"ט = א' דותן, דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן-אשר, ירושלים תשכ"ז
 הירשברג = ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, ירושלים תשכ"ה
 כרכים א' וב'.
 הנמן כ"פ (א) = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, תל-אביב תש"מ.
 ויאמר יצחק = ר' יצחק בן וואליד, ויאמר יצחק, א' וב', ליוורנו 1855.
 זעפרני = ח' זעפרני, 'החינוך היהודי המסורתי במרוקו', זכור לאברהם לזכר ר'
 אברהם אלמאליח נ"ע, ערוך בידי ח"ז הירשברג, ירושלים תשל"ב, עמ'
 123-139.
 טולידאנו = י"מ טולידאנו, נר המערב, ירושלים תרע"א.
 ייבין, הניקוד = י' ייבין, הניקוד הכבלי ומסורת הלשון המשתקפת ממנו, ירושלים
 תשכ"ח.
 ילון, מבוא = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.
 ילון, קונטרסים = ח' ילון (עורך), קונטרסים לענייני הלשון העברית, ירושלים
 תרצ"ז-תר"ג.
 כ"פ = הנמן כ"פ (לעיל).
 כ"ק = המשנה עפ"י כתב-יד קויפמן (במהדורת צילום של מהדורת ג' ביר,

היידלברג (1929), הוצאת ספריית מקורות, ירושלים תשכ"ח.
 כ"ץ, ג'רבה = ק' כ"ץ, מסורת הקריאה של קהילת ג'רבה במקרא ובמשנה, עדה
 ולשון ב', ירושלים תשל"ח.
 כ"ץ, חלב = ק' כ"ץ מסורת הלשון העברית של יהודי ארם-צובא (חלב) בקריאת
 המקרא והמשנה, עדה ולשון ז', ירושלים תשמ"א.
 ליוורנו = דפוס ליוורנו של המשנה, שנוקד בידי ר' דוד אלטאראס, ליוורנו תרנ"ג.
 לאופר = א' לאופר, תיאור פוניטי של תנועות, לשוננו מ"א, תשל"ז, עמ' 117-143.
 מורג, בגדאד = ש' מורג, מסורת הלשון העברית של יהודי בגדאד, עדה ולשון א',
 ירושלים תשל"ז.
 מורג, בין מזרח למערב = ש' מורג, בין מזרח למערב: לפרשת מסירתה של העברית
 בימי הביניים, קובץ ב', עמ' 234-249.
 מורג, לו"ע = ש' מורג, 'לשון בגלותה ובתחייתה' לשוננו לעם, ע"ג תשי"ז פרק ד';
 על 'יסודותיה של קריאת העברית שבפי העדות עמ' 20-27.
 מורג, שבע כפולות = ש' מורג, שבע כפולות בג"ד כפר"ת, ספר טור-סיני, ירושלים
 תשי"ד.
 מורג, תימן = ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג.
 מורג Morag S. Pronunciations of Hebrew Encyc. Judaica = Pronunciations
 pp. 1120-1145 Vol. 13.
 מוריס = נ' מוריס, תולדות החינוך של עם ישראל, ירושלים 1977.
 מלכי רבנן = ראה לעיל: בן-נאיים.
 מרכוס = ש' מרכוס, השפה הספרדית-יהודית, ירושלים תשכ"ה.
 משפטים צדיקים = שו"ת ר' יעקב בן מלכא ואחרים בעריכת הרב יעקב כלפון,
 ירושלים תרצ"ה.
 נר מערבי א' = הרב יעקב בן מלכא ואחרים, נר מערבי, חלק א', שו"ת בעריכת הרב
 י' כלפון ירושלים תרצ"ה.
 נר מערבי ג' = הרב מנחם עטיא, נר מערבי, חלק ג', דרושים, ירושלים תרצ"ב.
 סגל, דקדוק = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו.
 ענאנ"ש = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שמרון, ירושלים תשי"ז-תשל"ז.
 ערכי א' = י' קוטשר (עורך), ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א', בר אילן, רמת
 גן, תשל"ב.
 פורת = א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתב-יד ישנים, ירושלים
 תרצ"ח.
 פרופיאט דוראן = ר' משה בן יצחק, מעשה אפד, וינה תרכ"ה (ע"פ ח' ילון
 קונטרסים ב' 'שבילי מבטאים').
 פ"ב = כ"י פרמה ב' = מ' בר-אשר, כ"פ ב'.
 קובץ א' = ר' בר-אשר, קובץ א'.
 קובץ ב' = ר' בר-אשר, קובץ ב'.

י' קוטשר, 'מצב המחקר של לשון חז"ל', בתוך ערכי א', עמ' 3-28.
 קוטשר, מגי"ש = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה
 ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט.

קורקוס = ד' קורקוס, הערך "תיטואן" באנציקלופדיה יודאיקה, כרך 15 טורים
 1031-1029.

רשב"ץ דוראן = רשב"ץ דוראן, מגן אבות, ליורנו תקמ"ה:
 שרפשטיין = צ' שרפשטיין, תולדות החינוך, ירושלים², תש"ך-תשכ"ו.